

**SANSKRIT LITERATURE FOR
BEGINNERS (SKT4E09)**

STUDY MATERIAL

**IV SEMESTER
CORE COURSE**

MA SANSKRIT (SAHITYA)

(2019 Admission onwards)

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

CALICUT UNIVERSITY- P.O

MALAPPURAM- 673635, KERALA

190267

**SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
UNIVERSITY OF CALICUT**

**STUDY MATERIAL
FOURTH SEMESTER**

MA SANSKRIT SAHITYA (2019 ADMISSION ONWARDS)

CORE COURSE:

SKT4E09 : SANSKRIT LITERATURE FOR BEGINNERS

Prepared by:

**Dr.N. GEETHA
ASSISTANT PROFESSOR ON CONTRACT (SANSKRIT)
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
UNIVERSITY OF CALICUT**

Scrutinized By:

**Dr.GEETHA .H
ASSISTANT PROFESSOR & HEAD
DEPARTMENT OF SANSKRIT
GOVT. COLLEGE, CHITTUR, PALAKKAD**

CONTENT

	<u>Page</u>
Unit I :	
General Survey of Bhasa Literature-Unique feature- Unique feature of Bhasa plays-The riddle of Bhasa- A general Survey of Kalidasa Literature- General Literary appreciation of Kalidasa Compositions Kumarasambhava: General Study focussing on literary appreciation	1-14
Unit II :	
Intensive Study of Karnabhara	15-67
Unit III :	
Intensive Study of Kumarasambhava Canto V, Verses 30-86	68-126

UNIT- I
GENERAL SURVEY OF BHASA LITERATURE-UNIQUE
FEATURE- UNIQUE FEATURE OF BHASA PLAYS-
THE RIDDLE OF BHASA-
A GENERAL SURVEY OF KALIDASA LITERATURE-
GENERAL LITERARY APPRECIATION OF KALIDASA

ഭാസൻ

കാളിദാസനും ബാണഭട്ടനുമൊക്കെ ഭാസനെ നാടകകൃത്തിനെ ആദരപൂർവ്വം സ്മരിക്കുന്നുണ്ട്. എങ്കിലും അദ്ദേഹത്തിന്റെ കൃതികളെക്കുറിച്ച് വിവരമൊന്നുമുണ്ടായിരുന്നില്ല. കാളിദാസൻ തന്റെ മാളവികാഗ്നിമിത്രം നാടകത്തിൽ ഭാസൻ സൗമില്യൻ, കവിപുത്രൻ എന്നിവരെക്കുറിച്ച് പറയുന്നുണ്ട്. ഭാസൻ എന്നത് യഥാർത്ഥ പേരായിരിക്കാൻ ഇടയില്ല എന്നും ഭവഭൂതി എന്ന പേര് ലഭിച്ചതുപോലെയായിരിക്കും എന്നും കരുതുന്നു. ഭാസ്യ എന്ന ധാതുവിന് - മറ്റാരെക്കൊണ്ടും ശോഭിക്കുന്നവൻ എന്ന അർത്ഥത്തിൽ ലഭിച്ച അംഗീകാരമാകാം ഭാസൻ എന്നത്. ഭാസൻ എന്നത് ശോഭന നാമമാണെന്നും കരുതാവുന്നതാണ്.

വിവിധ ശാസ്ത്രങ്ങളിൽ അഗാധ പാണ്ഡിത്യമുണ്ടായിരുന്ന ഭാസൻ നീതിനിഷ്ഠയും ശുഭാപ്തിവിശ്വാസവും ഉള്ളയാളായിരുന്നു. മനോധർമ്മം, കവിത്വം, ഭാവനാവിലാസം, മാധുര്യം, ലാളിത്യം എന്നിവ ഒത്തുചേർന്ന ഒരു ശൈലിയാണ് ഭാസന്റേത്.

പതിമൂന്ന് നാടകങ്ങൾ ഭാസന്റേതായി ടി.ഗണപതി ശാസ്ത്രികൾ കണ്ടെത്തിയിട്ടുണ്ട്. ഇവ ഭാസനാടകചക്രം എന്ന പേരിൽ അറിയപ്പെടുന്നു.

ഭാഗം 13 നാടകങ്ങൾ

1. സ്വപ്നവാസവദത്തം	6. അഭിഷേകനാടകം	11. പഞ്ചരാത്രം
2. പ്രതിജ്ഞായൗഗന്ധരായണം	7. കർണഭാരം	12. ഊരുഭംഗം
3. ചാരുദത്തം	8. ദൂതവാക്യം	13. ബാലചരിതം
4. അവിമാരകം	9. ദൂതഘോഷകഥ	
5. പ്രതിമാനാടകം	10. മദ്ധ്യമവ്യായോഗം	

1. സ്വപ്നവാസവദത്തം

ആറുനൂറ്റാണ്ടുകളുടെ സ്വപ്നവാസവദത്തത്തിൽ ഉദയനനും പത്മാവതിയുമായുള്ള വിവാഹമാണ് കഥ. ലാവാനകത്തിലെ തീയിൽപ്പെട്ട് ഉദയനന്റെ ഭാര്യ വാസവദത്ത മരിച്ചതായി അറിയിച്ച് അദ്ദേഹത്തെ പുനർവിവാഹത്തിനും തദ്ദേശ നഷ്ടപ്പെട്ട രാജ്യം വീണ്ടെടുക്കുന്നതിനും ഉദ്ദേശിച്ചായിരുന്നു മന്ത്രിയായ യൗഗന്ധരായണൻ വാസവദത്തയുടെ സഹകരണത്തോടെ ഇങ്ങനെ ചെയ്തത്. രാജാവ് സ്വപ്നത്തിൽ വാസവദത്തയെ കാണുന്ന രംഗം മനോഹരമായി വർണിച്ചിരിക്കുന്നതിനാൽ സ്വപ്നവാസവദത്തം എന്ന പേര് അമ്പർത്ഥമാകുന്നു.

2. പ്രതിജ്ഞായൗഗന്ധരായണം

ഉദയനന്റെ പൂർവ്വകാല ജീവിതം നാല് അങ്കങ്ങളിലായി അവതരിപ്പിക്കുന്നതാണ് ഇതിലെ കഥ. വാസവദത്തയുടെ പിതാവായ ഉജ്ജയിനിയിലെ രാജാവ് ഉദയനനെ തുറുകിലടക്കുകയും, യൗഗന്ധരായണന്റെ സഹായത്തോടെ അദ്ദേഹത്തെ വാസവദത്തയോടുകൂടി രക്ഷപ്പെടുത്തുകയും ചെയ്യുന്നു.

3. ചാരുദത്തം

നിർദ്ധനബ്രാഹ്മണനായ ചാരുദത്തനും പ്രഭുകുമാരിയായ വസന്തസേനയും തമ്മിലുള്ള പ്രണയമാണ് നാലുനൂറ്റാണ്ടിലായി ഇതിലവതരിപ്പിച്ചിട്ടുള്ളത്. എന്നാൽ കഥ പൂർത്തിയാകുന്നില്ല. ഈ കഥ പൂർത്തിയാക്കിയത് ശുഭ്രകൻ എന്ന പിൻക്കാല കവി മൂപ്പുകടികം എന്ന കൃതിയിലൂടെയാണ്.

4. അവിമാരകം

ആറ് അങ്കങ്ങളിലായി ചിട്ടപ്പെടുത്തിയിട്ടുള്ള ഇതിൽ ശാപഗ്രസ്തനായി രാജ്യം നഷ്ടപ്പെട്ട അവിമാരകവും കുന്തിഭോജന്റെ പുത്രിയായ കുരംഗിയുമായുള്ള രഹസ്യപ്രണയമാണ് ഇതിവൃത്തം. കഥാവസാനം നാരദൻ യാഥാർത്ഥ്യം അറിയിക്കുന്നതോടെ ഇരുവരുടെയും വിവാഹത്തിന് വേദിയൊരുങ്ങുന്നു.

5. പ്രതിമാനാടകം

രാമായണത്തിലെ വനവാസത്തിനുശേഷമുള്ള ശ്രീരാമ പട്ടാഭിഷേകം വിവരിക്കുന്നതാണ് ഇത്. ധാരാളം നൃതനസങ്കേതങ്ങൾ ഉപയോഗിച്ച് ഭാസൻ തന്മയത്വത്തോടെയും നാടകീയമായും തനതായ ശൈലിയിൽ അവതരിപ്പിച്ചിരിക്കുന്നു.

6. അഭിഷേകനാടകം

രാമായണകഥയെ ഉപജീവിച്ച് ഭാസമഹാകവി രചിച്ച ഒരു നാടകമാണ് അഭിഷേകനാടകം. ഇതിലെ കഥ ബാലിവധത്തോടെ ആരംഭിച്ച് ശ്രീരാമപട്ടാഭിഷേകത്തോടെ അവസാനിക്കുന്നു. നാടകകൃത്ത് തന്റെ ഭാവനാവൈഭവം ഇതിൽ പ്രകടിപ്പിച്ചിട്ടുണ്ട്. സമുദ്രത്തിൽ സേതുബന്ധനം ചെയ്തതായി ഭാസൻ പറഞ്ഞിട്ടില്ല. നേരെമറിച്ച്, വരുണൻ വെള്ളം മാറ്റിക്കൊടുത്ത വഴിയിലൂടെയാണ് രാമനും മറ്റും ലങ്കയിലെത്തിയതെന്ന് ഭാസൻ വ്യക്തമാക്കിയിരിക്കുന്നു. ഇങ്ങനെ അദ്ദേഹം മൂലകഥയിൽ അൽപ്പം ചില മാറ്റം വരുത്തിയത് അതിന്റെ അഭിനേയത വർദ്ധിപ്പിക്കുവാൻ സഹായിക്കുന്നു.

7. കർണഭാരം

കർണ്ണഭാരത്തിന്റെ ഇതിവൃത്തം മഹാഭാരതത്തിൽ നിന്ന് സ്വീകരിച്ചതാണ്. പാണ്ഡവ-കൗരവയുദ്ധം ഒരു നിർണ്ണായക ഘട്ടത്തിൽ എത്തിക്കഴിഞ്ഞിരുന്നു. ഭീഷ്മർക്കു ശേഷം കൗരവസേനയുടെ സേനാനായകത്വം വഹിച്ച ദ്രോണർ കൊല്ലപ്പെട്ടു. അതിനുശേഷം സേനയെ നയിക്കേണ്ട ഭാരം കർണന്റെ ശിരസ്സിലാണ് വന്നു വീണത്. തുടർന്നുള്ള കഥയാണ് ഇതിലെ ഇതിവൃത്തം. ഏകാക നാടകമായ

ഇതിൽ മഹാഭാരതയുദ്ധത്തിൽ അർജ്ജുനനുവേണ്ടി കവച-കുണ്ഡലങ്ങൾ യാചിക്കുന്ന ഇന്ദ്രന്റെ കഥയാണ്.

8. ദൂതവാക്യം

മഹാഭാരതകഥയെ അടിസ്ഥാനമാക്കിയാണ് ഭാസൻ ഈ കൃതി രചിച്ചത്. വിരാടരാജാവിന്റെ പുത്രിയായ ഉത്തരയും, അർജ്ജുനന്റെ പുത്രനായ അഭിമന്യുവും തമ്മിലുള്ള വിവാഹശേഷം, ചുതുകളിയുടെ നിബന്ധന അനുസരിച്ച് പാണ്ഡവൻമാർ 12 കൊല്ലത്തെ വനവാസവും ഒരു കൊല്ലത്തെ അജ്ഞാതവാസവും പൂർത്തിയാക്കിക്കഴിഞ്ഞതിനാൽ തങ്ങൾക്ക് പൈതൃകമായി ലഭിക്കേണ്ട പകുതി രാജ്യം നേടുന്നതിന് അവരവരുടെ കഴിവനുസരിച്ച് യുദ്ധസന്നാഹങ്ങൾ ഒരുക്കുന്നു. എന്നാൽ ധർമ്മപുത്രർ യുദ്ധംമൂലമുള്ള നാശനഷ്ടങ്ങളൊഴിവാക്കുന്നതിന് സന്ധിസംഭാഷണത്തിന് തന്റെ ദൂതനായി ശ്രീകൃഷ്ണനെ അയക്കുന്നു. ഒരങ്കത്തോടുകൂടിയ ദൂതവാക്യത്തിൽ, പാണ്ഡവദൂതനായി ശ്രീകൃഷ്ണൻ കൗരവസഭയിൽ സമാധാനത്തിനുവേണ്ടി എത്തുന്നതും അനന്തരമുണ്ടാകുന്ന സംഭവവികാസങ്ങളുമാണ് വിവരിക്കുന്നത്.

9. ദൂതഘടോത്കചം

അഭിമന്യുവിന്റെ മരണത്തോടെ മഹാഭാരതയുദ്ധത്തിൽ കൗരവരുടെ നിഗ്രഹത്തിനായി ഭീമപുത്രനായ ഘടോത്കചൻ പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നതും തുടർന്നുള്ള സംഭവങ്ങളുമാണ് ഒരങ്കമുള്ള ഇതിൽ വർണിക്കുന്നത്.

10. മദ്ധ്യമവ്യായോഗം

രാജ്യഭ്രഷ്ടരാക്കപ്പെട്ട പാണ്ഡവർ വനത്തിലുണ്ടെന്നറിഞ്ഞ ഹിഡിംബ മകനായ ഘടോത്കചനെ ഉപയോഗിച്ച് സ്വഭർത്താവായ ഭീമനെ ഒരുനോക്കു കാണുന്നതിന് ഹിഡിംബ ഒരുക്കുന്ന കൗശലമാണ് ഒരങ്കമുള്ള ഇതിലെ പ്രതിപാദ്യവിഷയം.

11. പഞ്ചരാത്രം

മൂന്ന് അങ്കങ്ങളുള്ള ഇതിൽ വിരാടരാജാവിന്റെ പശുക്കളെ അപഹരിച്ച കൗരവർ അജ്ഞാതവാസത്തിലുള്ള പാണ്ഡവരെ കണ്ടെത്താൻ ശ്രമിക്കുന്നതാണ് കഥ. ഭാസൻ ഇതിലെ കഥാപാത്രങ്ങൾക്ക് സവിശേഷമായ വ്യതിയാനങ്ങൾ വരുത്തിയാണ് അവതരിപ്പിക്കുന്നത്.

12. ഊരുഭംഗം

യുദ്ധാനന്തരം ഭീമസേനന്റെ ഗദാപ്രയോഗത്താൽ കാലോടിഞ്ഞു കിടക്കുന്ന ദുര്യോധനനും അദ്ദേഹത്തിന്റെ മരണവും നടക്കുന്ന അവസാനത്തെ ഏതാനും മണിക്കൂറുകളാണ് ഇതിൽ വരച്ചു കാണിക്കുന്നത്. ഇതാണ് സംസ്കൃതത്തിലെ ഏക ദുരന്തനാടകമായി കണക്കാക്കപ്പെടുന്നത്. ഇവിടെ ദുര്യോധനനെ ഒരു മഹദ്വൃക്തിയായും, ധീര നായകനായും വരച്ചുകാട്ടുന്നു.

13. ബാലചരിതം

ശ്രീകൃഷ്ണന്റെ കംസവധം വരെയുള്ള ബാലലീലകളാണ് ഇതിലെ പ്രതിപാദ്യം. ശ്രീമദ്ഭാഗവതം, വിഷ്ണുപുരാണം, ഹരിവംശം തുടങ്ങിയ കൃതികളെ അവലംബിച്ചാണ് അഞ്ചങ്കങ്ങളുള്ള ഇത് രചിച്ചിട്ടുള്ളത്.

ഭാസന്റെ മറ്റു കൃതികളെപ്പറ്റി അവിടവിടെ പരാമർശങ്ങളുണ്ടെങ്കിലും അവ കണ്ടുകിട്ടിയിട്ടില്ലാത്തതിനാൽ പ്രസിദ്ധീകരിച്ചതായി കാണുന്നില്ല.

കർണ്ണഭാരം

കഥാസംഗ്രഹം

കർണ്ണഭാരത്തിന്റെ ഇതിവൃത്തം മഹാഭാരതത്തിൽനിന്നു സ്വീകരിച്ചതാണ്. പാണ്ഡവകൗരവയുദ്ധം ഒരു നിർണ്ണായകഘട്ടത്തിൽ എത്തിക്കഴിഞ്ഞിരുന്നു. ഭീഷ്മർക്കും ശേഷം കൗരവസേനയുടെ സേനാനായകത്വം വഹിച്ച ദ്രോണർ കൊല്ലപ്പെട്ടു. അതിനുശേഷം സേനയെ നയിക്കേണ്ട ഭാരം കർണ്ണന്റെ ശിരസ്സിലാണ് വന്നുവീണത്. തുടർന്നുള്ള കഥയാണ് ഇതിലെ ഇതിവൃത്തം.

നാഭിയുടെ അവസാനത്തിൽ അരങ്ങത്തു പ്രത്യക്ഷനായ സുത്രധാരൻ നരസിംഹരൂപിയായ മഹാവിഷ്ണു സദസ്യർക്ക് ഐശ്വര്യമുണ്ടാക്കട്ടെ എന്ന് ആശംസിച്ചതിനുശേഷം എന്തോ പറയുവാൻ ഭാവിച്ചപ്പോൾ “മഹാരാജാവായ അംഗരാജാവിനെ അറിയിക്കൂ, അറിയിക്കൂ” എന്ന് അണിയറയിൽ നിന്ന് ഒരു ഭടൻ പറയുന്നതു കേൾക്കുന്നു. അതിന്റെ ഉദ്ദേശ്യം മനസ്സിലാക്കിയ സുത്രധാരൻ പാണ്ഡവന്മാരും കൗരവന്മാരും തമ്മിൽ ഘോരമായ യുദ്ധം ആരംഭിച്ചുകഴിഞ്ഞുവെന്ന് ഒരു ഭടൻ ദുര്യോധനന്റെ ആജ്ഞകൊണ്ടു കർണ്ണനെ അറിയിക്കുന്നുവെന്നു സദസ്യരെ അറിയിച്ചിട്ടു പോകുന്നു.

ദുര്യോധനന്റെ ഭടൻ രംഗത്തു വന്നു പറയുന്നു. പാണ്ഡവന്മാരുടെ സൈന്യം അർജ്ജുനനെ പിന്തുടർന്നുകൊണ്ടു യുദ്ധക്കളത്തിലെത്തി സിംഹനാദം ചെയ്യുവാനാരംഭിച്ചു. ആ സമയത്ത് അർജ്ജുനൻ കൗരവന്മാരെ യുദ്ധത്തിന് ആഹ്വാനം ചെയ്തു. അതുകേട്ടു ദുര്യോധനൻ യുദ്ധക്കളത്തിലേക്കു പുറപ്പെട്ടുകഴിഞ്ഞു.

ആ സമയത്ത് അയാൾ കർണ്ണനെ കണ്ടു. അദ്ദേഹം യുദ്ധസന്നാഹത്തോടു കൂടി തേരാളിയായ ശല്യരാജാവൊന്നിച്ചു തന്റെ ഭവനത്തിൽനിന്നു യുദ്ധക്കളത്തി

ലേക്കു പോകുവാൻ ഭാവിക്കുകയായിരുന്നു. യുദ്ധമെന്നു കേൾക്കുമ്പോൾത്തന്നെ പുള്ളകം കൊള്ളുന്ന പരാക്രമശാലിയായ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മുഖത്ത് അപ്പോൾ ഒരു മ്ലാനത നിഴലിച്ചിരുന്നു.

കർണ്ണൻ തന്റെ തേർ അർജ്ജുനന്റെ മുമ്പിൽ കൊണ്ടുചെന്നു നിർത്തുവാൻ ശല്യരോടു പറഞ്ഞു. ആ സമയത്തു കർണ്ണന്റെ പരസ്പരവിരുദ്ധങ്ങളായ വിചാരങ്ങൾ നാവെടുക്കുവാൻ തുടങ്ങി. ഈ യുദ്ധാവസരത്തിൽ എന്തുകൊണ്ടാണ് തന്റെ മനസ്സിൽ ഭീരുത്വം തലയുയർത്തുവാൻ തുടങ്ങിയത്? യഥാർത്ഥത്തിൽ താനും കുന്തിയുടെ പുത്രനാണ്. പാണ്ഡവൻമാരുടെ ജ്യേഷ്ഠസഹോദരനാണ്. താൻ വളരെക്കാലമായി പ്രതീക്ഷിച്ചുകൊണ്ടിരുന്ന ഒരു അവസരം അവസാനം കൈവന്നു. എന്നാൽ, താൻ അഭ്യസിച്ച ആയുധവിദ്യയെല്ലാം പാഴായിപ്പോകുന്ന പോലെ തോന്നുന്നു. മാതാവായ കുന്തി അനുജന്മാരെ കൊല്ലരുതെന്നു തന്നോട് അപേക്ഷിച്ചിട്ടുമുണ്ട്.

വികാരഭരിതനായിത്തീർന്ന കർണ്ണനെന്തെങ്കിലും ആ മനുഷ്യൻ തന്റെ സാരഥിയോടു തന്റെ ആയുധാഭ്യാസത്തിന്റെ കഥ പറയുവാൻ തുടങ്ങുന്നു: “ഞാൻ ക്ഷത്രിയാന്തകനായ പരശുരാമന്റെ സമീപത്തിൽ ബ്രഹ്മണവേഷത്തിൽ ചെന്നു ധനുർവ്വേദം അഭ്യസിക്കുവാൻ ആരംഭിച്ചു. ഒരിക്കൽ അദ്ദേഹം ദർഭയും ചമതയും കൊണ്ടുവരുവാൻ കാട്ടിലേക്കു പോയപ്പോൾ ഞാൻ അദ്ദേഹത്തെ അനുഗമിച്ചു. വഴിനടന്നു ക്ഷീണിച്ച ഗുരുനാഥൻ എന്റെ മടിയിൽ തല വെച്ച് അല്പനേരം ഉറങ്ങി. ആ സമയത്തു വജ്രമുഖമെന്ന ഒരു പുഴു എന്റെ തുട കടിച്ചു പൊട്ടിച്ചു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ നിദ്രയ്ക്കു ഭംഗം വരുതെന്നു വിചാരിച്ചു ഞാൻ കഠിനമായി വേദന സഹിച്ചുകൊണ്ട് അനങ്ങാതിരുന്നു. തുടയിൽനിന്നൊഴുകിക്കൊണ്ടിരുന്ന രക്തത്തിന്റെ സ്പർശനമേറ്റു ഗുരുനാഥൻ ഞെട്ടിയുണരുകയും ഇത്ര വലിയ സഹനശക്തി പ്രദർശിപ്പിച്ച ഞാൻ ക്ഷത്രിയനാണെന്നു മനസ്സിലാക്കിയിട്ട് ആവശ്യമായി വരുന്ന സമയത്ത് ഞാൻ പഠിച്ച ആയുർവിദ്യ നിഷ്ഫലമായിത്തീരുമെന്ന് ശപിക്കു

കയും ചെയ്തു. ഞാൻ ഇപ്പോൾ ആയുധങ്ങളൊന്നു പരീക്ഷിച്ചുനോക്കട്ടെ. ഇതാ ആയുധങ്ങൾ നിർവ്വീര്യങ്ങളായിത്തീർന്നിരിക്കുന്നു. മാത്രമല്ല, ഇതാ കുതിരകളുടെ കാലുകൾ ഇടറുന്നു, ആനകൾക്കു മദം പൊട്ടുന്നു, ശംഖുകളും പെരുമ്പറകളും നിശ്ശബ്ദങ്ങളായിത്തീർന്നിരിക്കുന്നു” വെന്നു പറഞ്ഞു ചിന്താകുലനായിത്തീരുന്നു, കർണ്ണൻ.

ഇതെല്ലാം കണ്ടു മനം കലങ്ങിയ ശല്യരെ ധൈര്യപ്പെടുത്തിക്കൊണ്ടു കർണ്ണൻ പറയുന്നു. “എന്തിനു വിഷമിക്കുന്നു? യുദ്ധത്തിൽ ജയിച്ചാൽ കീർത്തിയും മരിച്ചാൽ സ്വർഗ്ഗവും ലഭിക്കും. രണ്ടും അഭികാമ്യമല്ലേ? ഞാൻ യുദ്ധങ്ങളിൽ ചെന്നു യുദ്ധത്തിൽ യുധിഷ്ഠിരനെ തോല്പിച്ചു തടവുകാരനാക്കുകയും അർജ്ജുനനെ വധിക്കുകയും ചെയ്തും.” അതിനുശേഷം രണ്ടുപേരും രഥത്തിൽ കയറി യുദ്ധങ്ങളെത്തിലേക്കു പുറപ്പെടുന്നു.

ആ സമയത്തു ബ്രാഹ്മണവേഷത്തിൽ ഇന്ദ്രൻ ചെന്നു കർണ്ണനോടു തനിക്ക് ഒരു വലിയ ഭിക്ഷ നൽകണമെന്ന് അപേക്ഷിക്കുന്നു. കർണ്ണൻ അദ്ദേഹത്തിനു തന്റെ സർവ്വവും ദാനം ചെയ്യുവാൻ തയ്യാറാകുന്നു. എന്നാൽ ബ്രാഹ്മണൻ അതെല്ലാം തിരസ്കരിക്കുകയാണ് ചെയ്തത്. ഒടുവിൽ കർണ്ണൻ തന്റെ കൂടെപ്പിറപ്പായ കവചകുണ്ഡലങ്ങൾ നൽകാമെന്നു പറയുന്നു. അതു കേട്ടപ്പോൾ സന്തോഷപൂർവ്വം ഇന്ദ്രൻ അതു സ്വീകരിക്കുന്നു. ഉടനെ കർണ്ണൻ, ശല്യർ തടഞ്ഞത് വക വെയ്ക്കാതെ കവചകുണ്ഡലങ്ങൾ മുറിച്ചെടുത്തു ദാനം ചെയ്യുന്നു. അദ്ദേഹം അതു വാങ്ങി മടങ്ങിപ്പോകുന്നു.

അല്പസമയത്തിനുശേഷം ഇന്ദ്രന്റെ ഒരു ദൂതൻ ബ്രാഹ്മണവേഷത്തിൽ കർണ്ണന്റെ സമീപത്തുചെന്ന്, ഇന്ദ്രൻ കവചകുണ്ഡലങ്ങൾ വാങ്ങിച്ചതിൽ പശ്ചാത്തപിക്കുന്നുവെന്നും അതിന് അല്പം ശാന്തി ലഭിക്കുന്നതിനായി വിമലയെന്ന ഒരു വേൽ തന്നയിച്ചിരിക്കുന്നുവെന്നും അതു സ്വീകരിക്കണമെന്നും പറയുന്നു.

കർണ്ണൻ അത് ഇഷ്ടപ്പെട്ടില്ലെങ്കിലും ബ്രഹ്മണന്റെ വാക്കു തള്ളിക്കളയരുതെന്നു വിചാരിച്ചു അതു സ്വീകരിക്കുന്നു. അനന്തരം ഇന്ദ്രന്റെ ദൂതൻ തിരിച്ചുപോകുന്നു.

അതിനുശേഷം കർണ്ണനും ശല്യരും രഥത്തിൽ കയറി യുദ്ധക്കളത്തിലേക്കു ചെല്ലുന്നു. ആ സമയത്തു ഗംഭീരമായ ശംഖനാദം മുഴങ്ങുന്നു. രണ്ടുപേരും അർജ്ജുനന്റെ രഥത്തിന്റെ മുമ്പിലേക്കു കുതിക്കുന്നു. അതോടുകൂടി നാടകവും അവസാനിക്കുന്നു.

കുമാരസംഭവം

സർഗം- അഞ്ച്

മൂന്നാം സർഗത്തിന്റെ നേരിട്ടുള്ള തുടർച്ചയാണ് അഞ്ചാം സർഗം. അച്ഛന്റെ അഭിമാനവും തനിക്ക് തന്നെക്കുറിച്ചുണ്ടായിരുന്ന മതിപ്പും തകർന്നു തരിപ്പണമാകുന്നത് കാനേണ്ടിവന്ന ശൈലജ മനസ്സു ശൂന്യമായി എങ്ങനെയോ ഭവനത്തിലേയ്ക്കുള്ള വഴിയിലൂടെ നടന്നുപോകുന്നതാണ് നമ്മൾ മൂന്നാം സർഗത്തിന്റെ അവസാനം കണ്ടത്. ഓർക്കാതെ ഏറ്റ അടിയുടെ അമ്പരപ്പ് മാറിയശേഷം വരുംകാലത്തെക്കുറിച്ച് ഉറച്ച തീരുമാനമെടുക്കുന്ന പാർവതിയെയാണ് അഞ്ചാം സർഗത്തിന്റെ തുടക്കത്തിൽ നാം കണ്ടുമുട്ടുന്നത്. കടുപ്പമുള്ള തീരുമാനങ്ങൾ കടുംപിടുത്തത്തോടെ നടപ്പിൽ വരുത്തി വിജയം കാണുന്ന പാർവതി. രഘുവംശത്തിലെ രാജാക്കന്മാർക്ക് കാളിദാസൻ നൽകുന്ന ഒരു ബഹുമതി 'ആഫലോദയകർമാ'ക്കൾ എന്നാണ്. ആ വിശേഷണം പാർവതിയ്ക്കും ചേരും. ഗുണം കാണുംവരെ പണി. 'ഫലോദയാന്തായ' എന്ന വാക്കുതന്നെ ഈ സർഗത്തിലെ ആറാം ശ്ലോകത്തിൽ. സ്ഥലകാലഭേദമന്യേ വ്യക്തികൾക്കും സമൂഹങ്ങൾക്കും പ്രചോദനമരുളാൻ കെല്പുള്ള ഒരു മാതൃക. ചിന്തിച്ചെടുക്കുന്ന ഉറച്ച തീരുമാനം, ഉടനടി ഇളവു നൽകാൻ, കൂടെക്കൂടെ പുനരവലോകനങ്ങൾ, ഭേദഗതികൾ, വിമർശനങ്ങളിൽ മങ്ങാത്ത ശുഭപ്രതീക്ഷ, സർവോപരി ക്ഷമ.

തപസ്സും തപഃഫലോദയവുമാണ് ഈ സർഗത്തിലെ വിഷയം. കാവ്യത്തിൽ കാളിദാസൻ രണ്ടു തപസ്സുകൾ വർണ്ണിക്കുന്നുണ്ട്. മൂന്നാം സർഗത്തിൽ ശിവന്റെ തപസ്സ്. അഞ്ചിൽ പാർവതിയുടെ തപസ്സ്. ആദ്യത്തേത് ഉദ്ദേശം വ്യക്തമല്ലാത്തത് (കേനാപി കാമേന തപശ്ചചാര). രണ്ടാമത്തേത് ഉന്നം ഉറപ്പുള്ളത്. ആദ്യത്തേതിനെക്കുറിച്ചുള്ള വർണ്ണന ഒരു ചിത്രമെഴുത്തുപോലെ. മൂന്നിൽ

മുക്കാലും ആധ്യാത്മികത. അഞ്ചിൽ അടിമുടി ആചാരാനുഷ്ഠാനങ്ങൾ. തീരുമാനിച്ചുറച്ചത് നേടാൻ നീക്കുപോക്കില്ലാത്ത സാധന. ഈ സർഗത്തിലെ ക്രിയ നാല് ദശകളായി തിരിയ്ക്കാം തീരുമാനമെടുക്കൽ, നടപ്പാക്കൽ, ബലപരീക്ഷണം, ഫലോദയം. നാലും പാർവതിയെ ചുഴന്നുനിൽക്കുന്നു.

കാളിദാസന്റെ തന്നെ ഓമനനായികയെന്നു കരുതുന്ന ശകുന്തളയ്ക്കു പോലും ഉയർന്നെത്താൻ കഴിയാത്ത മേഖലയിൽ ഒളിവിതറി വിലസുന്നു പാർവതി. ജഗത്തിന്റെ മാതാവകാനിരിക്കുന്ന പാർവതി. ജഗത: പിതരൗവന്ദേ പാർവതീപരമേശ്വരൗ എന്ന് കവിതന്നെ രഘുവംശത്തിൽ. കാവ്യത്തിന്റെ നിർണ്ണായകസന്ധിയാണ് അഞ്ചാംസർഗം. ഇതിൽ പാർവതി നിറഞ്ഞു നിൽക്കുന്നു.

UNIT- II

INTENSIVE STUDY OF KARNABHARA

श्री

भासनाटकचक्रे

कर्णभारम्

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः।)

सूत्रधारः -

नरमृगपतिवर्ष्मालोकनभ्रान्तनारी-

नरदनुजसुपर्वव्रातपाताललोकः।

करजकुलिशपात्नीभिन्नदेत्येन्द्रवक्षाः

सुररिपुवलहन्ता श्रीधरोऽस्तु श्रिये वः॥ १ ॥

(नेपथ्ये)

भो भोः। निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजायाङ्गेश्वराय।

सूत्रधारः -

भवतु विज्ञातम्।

संग्रामे तुमुले जाते कर्णाय कलिताञ्जलिः।

निवेदयति सम्भ्रान्तो भृत्यो दुर्योधनाज्ञया॥ २ ॥

(निष्क्रान्तः।)

प्रस्तावना

(ततः प्रविशाति भटः।)

भटः - भो भोः ! निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजायाङ्गेश्वराय युद्धकाल उपस्थित इति ।

करितुरगरथस्थैः पार्थकेतोः पुरस्तात्

मुदितनृपतिसिंहैः सिंहनादः कृतोद्य ।

त्वरितमरिनिनादैर्दुस्सहालोकवीरः

समरमधिगतार्थः प्रस्थितो नागकेतुः ॥ ३ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य) अये अयमङ्गराजः समरपरिच्छदपरिकृतः शल्यराजेन

सहस्वभवनात्रिष्क्रम्येत एवाभिवर्तते । भोः ! किं नु खलु युद्धोत्सवप्रमुखस्य

दृष्टपराक्रमस्याभूतपूर्वो हृदयपरितापः । एष हि

अत्युग्रदीप्तित्रिशदः समरे/ग्रगण्यः

शौर्ये च संप्रति सशोकमुपैति धीमान् ।

प्राप्ते निदाघसमये घनराशिरुद्धः

सूर्यः स्वभावरुचिमानिव भाति कर्णः ॥ ४ ॥

यावदपर्सपामि ।

(निष्क्रान्तः।)

(ततः प्रविशाति यथानिर्दिष्टः कर्णः शल्यश्च।)

कर्णः - मा तावन्मम शरमार्गलक्षभूताः

संप्राप्ताः क्षितिपतयः सजीवशेषाः ।

कर्तव्यं रणशिरसि प्रियं कुरुणां

द्रष्टव्यो यदि स भवेद्धनञ्जयो मे ॥ ५ ॥

शल्यराज ! यत्रासावर्जुनस्तत्रैव चोद्यतां मम रथः ॥

शल्यः - बाढम् । (चोदयति)

कर्णः - अहो नु खलु

अन्योन्यशस्त्रविनिपातनिकृत्तगात्र-

योधाश्ववारणरथेषु महाहवेषु

युद्धान्तकप्रतिमविक्रमिणो ममापि

वैधुर्यमापतति चेतसि युद्धकाले ॥ ६ ॥

भोः कष्टम् ।

पूर्वं कुन्त्यां समुत्पन्नो राधेय इति विश्रुतः ।

युधिष्ठिरादयस्ते मे यवीयांसस्तु पाण्डवाः ॥ ७ ॥

अयं स कालः क्रमलब्धशोभनो

गुणप्रकर्षो दिवसोऽथिमागतः ।

निरर्थमस्त्रं च मयाहि शिक्षितं

पुनश्च मातुर्वचनेन वारितः ॥ ८ ॥

भोः शल्यराज श्रूयतां ममास्त्रस्य वृत्तान्तः ।

शल्यः - ममाप्यस्ति कौतूहलमेनं वृत्तान्तं श्रोतुम् ।

- कर्णः - पूर्वमेवाहं जामदग्न्यस्य सकाशं गतवानस्मि ।
- शल्यः - ततस्ततः ।
- कर्णः - ततः
- विद्युल्लताकपिलतुङ्गजटाकलाप-
मुद्यत्प्रभावलयिनं परशुं दधानम् ।
क्षत्रान्तकं मुनिवरं भृगुवंशकेतुं
गत्वा प्रणम्य निकटे निभृतः स्थितोऽस्मि ॥ ९ ॥
- शल्यः - ततस्ततः ।
- कर्णः - ततो जामदग्न्येन ममाशीर्वचनं पृष्टोऽस्मि । को भवान् किमर्थमिहागत इति ।
- शल्यः - ततस्ततः ।
- कर्णः - ततः भगवन् अखिलान्यस्त्राण्युपशिक्षितुमिच्छामीत्वुक्तवानस्मि ।
- शल्यः - ततस्ततः ।
- कर्णः - तत उक्तोऽहं भगवता ब्राह्मणेषूपदेशं करिष्यामि न क्षत्रियाणामिति ।
- शल्यः - अस्ति खलु भगवतः क्षत्रियवंस्यैः पूर्ववैरम् । ततस्ततः ।
- कर्णः - ततो नाहं क्षत्रिय इत्यस्त्रोपदेशम् ग्रहीतुमारब्धं मया ।
- शल्यः - ततस्ततः ।
- कर्णः - ततः कतिपयकालातिक्रमे कदाचित्फलमूलसमित्कुशकुसुमाहरणाय
गतवता गुरुणा सहानुगतोऽस्मि ।

- शल्यः - ततस्ततः ।
- कर्णः - ततः स गुरुर्वनभ्रमणपरिश्रमान्मदङ्के निद्रावशमुपगतः ।
- शल्यः - ततस्ततः ।
ममाप्यस्ति कौतूहलमेनं वृत्तान्तं श्रोतुम् ।
- कर्णः - पूर्वमेवाहं जामदग्न्य्य सकाशं गतवानस्मि ।।
- शल्यः - ततस्ततः ।
- कर्णः - ततः
कृत्ते वज्रमुखेन नाम कृमिणा दैवाल्ममोरुद्धये
निद्राच्छेदभयादसह्यत गुरोधैर्यात्तदा वेदना ।
उत्थाय क्षतजाप्लुतः स सहसा रोषानलोद्दीपितो
बुध्वा मां च शशाप कालविफलान्यस्त्राणि ते सन्त्विति ।। १० ।।
- शल्यः - अहो कष्टामभिहितं तत्रभवता ।
- कर्णः - परीक्षामहे तावदस्त्रस्य वृत्तान्तम् (तथा कृत्वा) एतान्यस्त्राणि निर्वीर्याणीव
लक्ष्यन्ते । अपि च ।
इमे हि दैन्येन निमीलितेक्षणा
मुहुः सखलन्तो विवशास्तुरङ्गमाः ।
गजाश्च सप्तच्छदानगान्धिनो
निवेदयन्तीव रणे निवर्तनम् ।। ११ ।।
शङ्खदुन्दुभयश्च निःशब्दाः ।
- शल्यः - भोः कष्टं किं नु खल्विदम् ।

कर्णः - शल्यराज ! अलमलं विषादेन ।
हतोऽपि लभते स्वर्गं जित्वा तु लभते यशः ।
उभे बहुमते लोके नास्ति निष्फलता रणे ॥ १२ ॥
अपि च
इमे हि युद्धेष्वनिवर्तिताशा
हयाः सुपर्णेन समानवेगाः ।
श्रीमत्सु काम्बोजकुलेषु जाताः
रक्षन्तु मां यद्यपि रक्षितव्यम् ॥ १३ ॥

अक्षयोऽस्तु गोब्राह्मणानाम् । अक्षयोऽस्तु पतिव्रतानाम् । अक्षयोऽस्तु रणेष्वपराङ्मुखानां
यौधपुरुषाणाम् । अक्षयोऽस्तु मम प्राप्तकालस्य । एष भोः प्रसन्नोऽस्मि ।

समरमुखमसह्यं पाण्डवानां प्रविश्य
प्रथितगुणगणाढ्यं धर्मराजं च बद्ध्वा ।
मम शरवरवेगैरर्जुनं पातयित्वा
वनमिव हतसिंहं सुप्रवेशं करोमि ॥ १४ ॥
शल्यराज ! यावद्रथमारोहावः ।

शल्यः - बाढम् ।

(उभौ रथारोहणं नाटयतः ।)

कर्णः - शल्यराज ! यत्रासावर्जुनस्तत्रैव चोद्यतां मम रथः ।

(नेपथ्ये)

भो कर्ण ! महत्तरं भिक्खं याचेमि। (भो कर्ण ! महत्तरां भिक्षां याचे।)

कर्णः - (आकर्ण्य) अये वीर्यवान् शब्दः।

श्रीमानेष न केवलं द्विजवरो यस्मात्प्रभावो महा-

नाकर्ण्य स्वरमस्य धीरनिनदं चित्रार्पिताङ्गा इव।

उत्कर्णस्तिमिताञ्चिताक्षवलितग्रीवार्पिताग्रानना-

स्तिष्ठन्त्यस्यवशाङ्गयष्टि सहसा यान्तो ममैते हयाः ॥ १५ ॥

आहूयतां स विप्रः। न न। अहमेवाह्वयामि। भगवन्नित इतः।

(ततः प्रविशति ब्राह्मणरूपेण शक्रः।)

शक्रः - भो मेघाः। सूर्येणैव निवर्त्य गच्छन्तु भवन्तः। (कर्णमुपगम्य) भो कर्ण !

महत्तरं भिक्खं याचेमि। (भो : कर्ण ! महत्तरां भिक्षां याचे।)

कर्णः - दृढं प्रीतोऽस्मि भगवन् !

यातः कृतार्थगणनामहमद्य लोके

राजेन्द्रमौलिमणिरञ्चितपादपद्मः।

विप्रेन्द्रपादरजसा तु पवित्रमौलिः

कर्णो भवन्तमहमेष नमस्करोमि ॥ १६ ॥

शक्रः - (आत्मगतम्) किं नु खलु मया वक्तव्यं, यदि दीर्घायुर्भवेति वक्ष्ये

दीर्घायुर्भविष्यति। यदि न वक्ष्ये मूढ इति मां परिभवति। तस्मादुभयं परिहृत्यं

किं नु खलु वक्ष्यामि। भवतु, दृष्टम्। (प्रकाशम्) भो कर्ण ! सुय्ये विअ,

चन्दे विअ, हमिवन्ते विअ, सागळे विअ, चिट्ठदु दे जसो। (भोः कर्ण !

सूर्य इव चन्द्र इव हिमवान् इव सागर इव तिष्ठतु ते यशः।)

कर्णः - भगवन्! किं नं वक्तव्यं दीर्घायुर्भवेति। अथवा एतदेव शोभनम्। कुतः -

धर्मो हि यत्नैः पुरुषेण साध्यो

भुजङ्गजिह्वाचपला नृपीश्रयः।

तस्मात्प्रजापालनमात्रबुद्ध्या

हतेषु देहेषु गुणा धरन्ते ॥ १७ ॥

भगवन्, किमिच्छसि। किमहं ददामि।

शक्रः - महत्तरं भिक्खं याचेमि। (महत्तरां भिक्षां याचे)

कर्णः - महत्तरां भिक्षां भवते प्रदास्ये। श्रूयन्तां मद्भिभवाः।

गुणवदमृतकल्पक्षीरधाराभिर्वर्षि

द्विजवर ! रुचितं ते तृप्तवत्सानुयात्रम्।

तरुणमधिकमर्विप्रार्थनीयं पवित्रं

विहितकनकशृङ्गं गोसहस्रं ददामि ॥ १८ ॥

शक्रः - गोसहस्रं इति। मुहुत्तअं खिरं पिबामि। णेच्छामि कर्ण ! पेच्छामि।

(गोसहस्रमिति। मुहूर्तकं क्षीरं पिबामि। नेच्छामि कर्ण ! नेच्छामि।)

कर्णः - किं नेच्छति भवान्। इदमपि श्रूयताम्।

रवितुरगसमानं साधनं राजलक्ष्म्याः

सकलनृपतिमान्यं मान्यकाम्बोजजातम्।

सुगुणमनिलवेगं युद्धदृष्टापदानं

सपदि बहु सहस्रं वाजिनां ते ददामि ॥ १९ ॥

शक्रः - अस्स त्रि। मुहुत्तअं आळुहामि। णेच्छामि कण्ण! णेच्छामि। (अश्व इति।

मुहूर्त्तकमारोहामि। नेच्छामि कर्ण! नेच्छामि।)

कर्णः - किं नेच्छति भगवान्। अन्यदपि श्रूयताम्।

मदसरितकपोलं षट्पदेः सेव्यमानं

गिरिवरनिचयाभं मेघगम्भीरघोषम्।

सितनखदशनानां वारणानामनेकं

रिपुसमरविमर्दं वृन्दमेतद् ददामि ॥ २० ॥

शक्रः - गअ त्ति मुहुत्तअं आळुहामि। णेच्छामि कण्ण! नेच्छामि।

(गज इति। मुहूर्त्तकमारोहामि। नेच्छामि कर्ण! नेच्छामि।)

कर्णः - किं नेच्छति भवान्। अन्यदपि श्रूयताम्। अपर्याप्तं कनकं ददामि।

शक्रः - गहिणअ गच्छामि। (किंचिद्गत्वा) णेच्छामि कण्ण! णेच्छामि। (गृहीत्वा

गच्छामि। नेच्छामि कर्ण! नेच्छामि।)

कर्णः - तेन हि जित्वा पृथिवीं ददामि।

शक्रः - पुहुवीए किं करिस्सम्। (पृथिव्या किं करिष्यामि।)

कर्णः - तेन ह्यग्निष्टोमफलं ददामि।

शक्रः - अग्निष्टोमफळेण किं कथ्यं। (अग्निष्टोमफलेन किं कार्यम्।)

कर्णः - तेन हि मच्छिरो ददामि।

शक्रः - अविहा अविहा (अविहा अविहा।)

कर्णः - न भेतव्यं न भेतव्यम्। प्रसीदतु भवान्। अन्यदपि श्रूयताम्।

अङ्गोः सहैव जनितं मम देहरक्षा

देवासुरैरपि न भेद्यमिदं महास्रैः।

देयं तथापि कवचं सह कुण्डलाभ्यां

प्रीत्या मया भगवते रुचितं यदि स्यात् ॥ २१ ॥

शक्रः - (सहर्षम्।) देदु, देदु। (ददातु, ददातु।)

कर्णः - (आत्मगतम्) एष एवास्य कामः। किं नु खल्वनेककपटबुद्धेः

कृष्णस्योपायः। सोऽपि भवतु। धिगयुक्तमनुशोचितुम्। नास्ति संशयः।

(प्रकाशम्) गृह्यताम्।

शल्यः - अङ्गराज ! न दातव्यं न दातव्यम्।

कर्णः - शल्यराज ! अलमलं वारयितुम्। पश्य

शिक्षा क्षयं गच्छति कालपर्ययात्

सुबद्धमूला निपतन्ति पादपाः।

जलं जलस्थानगतं च शुष्यति

हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ॥ २२ ॥

तस्मात् गृह्यताम्। (निकृत्य ददाति।)

शक्रः- (गृहीत्वा आत्मगतम्।) हन्त गृहीते एते। पूर्वमेवार्जुनविजयार्थं सर्वदेवैर्यत्
समर्थितं तदिदानीं मयानुष्ठितम्। तस्मादहमप्यैरावतमारुह्यार्जुनकर्णयोर्द्वन्द्वयुद्ध
पश्यामि। (निष्क्रान्तः।)

शल्यः- भो अङ्गराज! वञ्चितः खलु भवान्।

कर्णः - केन।

शल्यः- शक्रेण।

कर्णः - न खलु। शक्रः खलु मया वञ्चितः। कुतः,
अनेकयज्ञाहुतितर्पितो द्विजेः
किरीटिमान् दानवसङ्घमर्दनः।
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलि-
र्मया कृतार्थः खलु पाकशासनः॥ २३ ॥

(प्रविश्य ब्राह्मणरूपेण)

देवदूतः- भोः कर्ण! कवचकुण्डलग्रहणाज्जनितपश्चात्तापेन पुरन्दरेणानुगृहीतोऽसि।
पाण्डवेष्वेकपुरुषवधार्थममोघमस्त्रं विमला नाम शक्तिरियं प्रतिगृह्यताम्।

कर्णः - धिग्, दत्तस्य न प्रतिगृह्णामि।

देवदूतः- ननु ब्राह्मणवचनाद् गृह्यताम्।

कर्णः - ब्राह्मणवचनमिति। न मयातिक्रान्तपूर्वम्। कदा लभेय।

देवदूतः- यदा स्मरसि तदा लभस्व ।
कर्णः - बाढम् । अनुगृहीतोऽस्मि । प्रतिनिवर्ततां भवान् ।
देवदूतः- बाढम् । (निष्क्रान्तः)
कर्णः - शल्यराज ! यावद्रथमारोहावः ।
शल्यः- बाढम् !

(रथारोहणं नाटयतः)

कर्णः - अये शब्द इव श्रूयते । किं नु खल्विदम् ।
शङ्खध्वनिः प्रलयसागरघोषतुल्यः
कृष्णस्य वा न तु भवेत्स तु फाल्गुनस्य ।
नूनं युधिष्ठिरपराजयकोपितात्मा
पार्थः करिष्यति यथाबलमद्य युद्धम् ॥ २४ ॥
शल्यराज ! यत्रासावर्जुनस्तत्रैव चोद्यतां मम रथः ।
शल्यः- बाढम् ।

(भरतवाक्यम्)

सर्वत्र सम्पदः सन्तु नश्यन्तु विपदः सदा ।
राजा राजगुणोपेतो भूमिमेकः प्रशास्तु नः ॥ २५ ॥

(निष्क्रान्तौ ।)

कर्णभारमवसितम्

* * * *

कर्णभारम्

(भासनाटकचक्रे कर्णभारम्

प्रथमोऽङ्कः

(नाट्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः नर श्रिये वः (?))

अथ तत्रभवान् कविचक्रचूडामणिः कालिदासादिभिरतिश्लाघितगुणगणः भासः
‘कर्णभारम्’ नामकं नाटकं चिकीर्षुः विध्वविधाताय सूत्रधारेण कृतं मङ्गलाचरण सूचयन्
तस्य प्रवेशं निर्दिशन्नाह- नरमृगपतीति ।

नरमृगपतिवर्षालोकनभ्रान्तः - नरस्य = मनुष्यस्य मृगपतेः = सिंहस्य च
वर्षम् = विग्रहः (शरीरं वर्षम् विग्रहः - अमरः)। तस्य आलोकनेन = प्रेक्षणेन
भ्रान्ताः = भ्रान्तिमन्तः कृतः नारीणाम् = अङ्गनानां नराणां = मानवानां दनुजानां =
दानवानां सुपर्वाणां = सुमनसां (सुपर्वाणस्सुमनसो गीर्वाणा दानवारयः अमरः) व्राताः =
संघाताः (निकरव्रातसंघातसंचयाः- अमरः) पाताललोकञ्च येन सः।
करजकुलिशपालीभिन्नदैत्येन्द्रवक्षाः- करे जातः करजः = नखः स एव कुलिशं = वज्रं तस्य
पाल्या = कोट्या (कोणस्तु स्त्रियः पाल्याश्चिकोटयः - अमरः) भिन्नं = विदीर्णं दैत्येन्द्रस्य =
हिरण्यकशिपोः वक्षः = उरःस्थलम् येन सः (उरो वत्सञ्च वक्षश्च- अमरः)

सुररिपुबलहन्ता- सुराणां = देवानां रिपव = दैत्याः तेषां बलं हन्तीति = दनुजबलविनाशकः
 भगवान् नृसिंहः श्रीधरः - धरतीति घरः श्रियः घरः = इन्दिरापतिः, वः युष्माकं श्रिये =
 कल्याणाय अस्तु = भवतु। पूर्वोक्तगुणगणविशिष्टः लक्ष्मीपतिः भवतां श्रोतृणां दर्शकानां च
 कल्याणं कुर्यादिति भावः। मालिनी वृत्तम् यथा- ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति।
 पर्यायोक्तिरलङ्कारः॥ १॥

(एवमार्यमिश्रान्.....पश्यामि।)

एवमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि- आर्याः कुलशीलदयाधर्मसत्यादिसद्गुणसम्पन्नाः सभ्याः ते
 च ते मिश्राः = पूज्यास्तान् श्रेष्ठसामाजिकान् विज्ञापयामि = निवेदयामि। अङ्गेश्वराय =
 अङ्गानां = देशविशेषाणाम् ईश्वरः = अधिपतिः तस्मै कर्णाय।

भो भौ निवेद्यतां विज्ञातम्

सूत्रधारः सामाजिकान् प्रति पूर्वरङ्गं स्थापयन्नाह- संग्राम इति।

संग्रामे..... दुर्योधनाज्ञया (निष्क्रान्तः)

संग्रामे = आहवे तुमुले = भयङ्करे जाते = भूते सम्भ्रान्तः व्याकुलः भृत्यः =
 राजसेवकः दुर्योधनाज्ञया- दुर्योधनस्य = धातंराष्ट्रश्रेष्ठस्य आज्ञया = आदेशेन
 कलिताञ्जलिः - कलितः = विहितः अञ्जलिः = करसम्पुटो येन सः = करं बद्ध्वा
 निवेदयति = विज्ञापयति। इदानो भयङ्करः संग्रामो भूदिति सूचयति। अनुष्टुप् छन्दः।

प्रस्थावना । (ततः प्रविशवि नटः ।)

प्रस्तावना- आमुखं स्थापना चेति । अयं प्रयोगातिशयो नाम प्रस्तावनाभेदः । उक्तं साहित्यदर्पणे —

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयोज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ इति ।

त्वरितमरिनिनादैः

पार्थकेतोः - पृथायाः पुत्रः तस्य केतुः तस्य = अर्जुनध्वजस्य पुरस्ताद् = अग्रे
करितुरगरथस्थैः - करिणां तुरगाणां रथानां तेषु तिष्ठन्तीति तैः- नागाश्वस्यन्दनस्थितैः
मुदितनृपतिसिंहैः कुदताः = प्रसन्नाः नृपतयः = राजानः ते एव सिंहाः तैः प्रमुदितभूपमृगेन्द्रैः
अद्य आहवे सिंहनाद = सिंहानां नाद इव नादः यथा स्यात् तथा = शार्दूलगर्जनम्
अरिनिनादैः - निनदन्तीति निनादाः अरीणां निनादास्तैः = शत्रुकोलाहलैः कृतः = विहितः ।
अतः दुःसहालोकवीरः- दुस्सहः सोढुमशक्यः आलोकः तेजोविशेषो यस्य एतादृशश्चासौ
वीरश्च = अनभिभूतपराक्रमयोद्धा । अधिगतार्थः- अधिगतः = ज्ञातः अर्थः येन सः =
ज्ञातप्रयोजनः नागकेतुः - नागः मणिमयो हंस्ती केतौ = ध्वजे यस्य = हस्ति- चिह्नध्वजः
दुर्योधनः त्वरितं = द्रुतं (त्वरितं चपलं द्रुतमित्यमरः) समर = युद्धभूमिं प्रस्थितः प्रस्थानं
कृतवान् । मालिनी वृत्तम् ॥३॥

समरपरिच्छदपरिवृतः - समरस्य = समराङ्गणस्य परिच्छदेन = नेपथ्येन
 (वेशभूषया) परिवृत = युक्तः, कर्णः। युद्धोत्सवप्रमुखस्य- युद्धस्य = समरस्य उत्सवः =
 समारोहः तस्मिन् प्रमुखः - मुखं प्रगतः = अग्रगण्यः तस्य। दृष्टपराक्रमस्य — दृष्टः =
 अवलोकितः पराक्रमः = वीरता यस्य तस्य। अभूतपूर्वः = नूतनः हृदयस्य = हार्दिकः
 परितापः = चिन्ता। इदानों भटः कर्णं विशिनष्टि - अत्युग्रेति।

अत्युग्रदीप्तिविशदः- अत्युग्रा चासौ दीप्तिः तथा विशदः = प्रतापातिशय-प्रद्योतितः
 समरे = आयोधने शौर्ये- शूरस्य भावः (गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ् इति ष्यञि) तस्मिन्
 पराक्रमे च अग्रगण्यः- अग्रे गणितुं- योग्यः = अग्रेसर इत्यर्थः। घीमान्- घीः अस्ति अस्य
 (घी + मतुप्) = बुद्धिमान् कर्णः सम्प्रति = सशोकं -- शोकेन सहितं = विषादयुक्तम् -
 उपैति = प्राप्नोति निदाघसमये- निदाघस्य समयः तस्मिन् = ग्रीष्मर्तौ घनराशिरुद्धः- घनानां
 = मेघानां राशयः = समूहाः तैः रुद्धः = आच्छादितः स्वभावरुचिमान् - स्वस्य भावः तस्य
 रुचिः अस्ति अस्य = सहजकान्तिमान् सूर्यः - दिवाकरः इव कर्णः = राधेयः भाति =
 शोभते। आतपर्तौ मेघाच्छुन्नः सूर्यः यथा द्योतते तथैवेदानीं कर्णः प्रतिभाति इति भावः।
 ‘ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौगः’ इत्यत्र वसन्ततिलका वृत्तम्। वृत्त्यनुप्रासः। तथा
 विशेषस्य सामान्येन पुष्टिर्भवति अतः अत्र अर्थान्तरन्यासालङ्कारः॥ ४॥

सम्प्रति कर्णः हृद्गतं स्वाभिप्रायं सुचयति- मा तावदिति।

तावत् = आदौ मम = कर्णस्य शरमागंलक्षभूताः शराणां = विशिखानां मार्गेषु-
पदवीषु (अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः- अमरः।) लक्षभूताः = लक्ष्यत्वेन
स्थिताः क्षितिपतयः - क्षितीनां = भूमीनां पतयः = स्वामिनः = नरेन्द्राः सजीवशेषाः -
जीवेन सहिताः तैः शेषाः जीवनयुक्ताः सम्प्राप्ताः = उपस्थिताः। ते मा आयान्तु मम
सम्मुख इति शेषः। सम्प्रति रणशिरसि - रणस्य शिरः तस्मिन् = संग्राममूर्द्धनि कुरूणां-
कुरुवंशीयानां = दुर्योधनादीनामित्यर्थः। प्रियम् = अभिलषितं कर्तव्यं — विधातव्यं वर्तते
यदि चेत् स धनञ्जयः - धन नामानम् अग्निं जयतीति = विभावसुविजेता अर्जुनः
मद्विद्वेष्टा मे = मम कर्णस्य द्रष्टव्यः = चक्षुर्गोचरीभूतः स्यात् तदा तं विजित्य अवश्यं
कौरवाभिलाषं पूरयिष्यामि इति भावः। ‘त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्’ इत्यत्र प्रहर्षिणी
वृत्तम्। ओजो गुणः ॥ ५ ॥

पूरा कदाचिदपि आहवे अनुभूतभावो हृदये प्रादुर्भवतीति शल्यं सूचयति-
अन्योन्येति।

अन्योन्यं = मिथः शस्त्राणम् = आयुधानां विनिपातैः = प्रहारैः निकृत्तगात्राः =
कर्तितविग्रहाः योधाः = सैनिकाः अश्वाः- = तुरगाः वारणाः = करिणः रथाः =
स्यन्दनाश्च येषु तेषु। महाहवेषु- महान्तश्च ते आहवाः तेषु = महायुद्धेषु युद्धकाले- युद्स्य
कालः तस्मिन् = रणसमये क्रुद्धान्तकप्रतिमविक्रमिणः - क्रुद्धः = कुपितः अन्तकः =
यमः तस्य प्रतिमा इव प्रतिमा यस्य एतादृशः कुपितयसदृशपराक्रमस्य ममापि = कर्णस्यापि

चेतसि = मनसि वैधुर्यं — विधुरस्य भावः = दीनता आपतति = आगच्छति तत्र युक्तमिति
भावः । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् । ओजोगुणः ॥६॥

कर्णः स्वहृदयवैधुर्यकारणं निरूपयन्नाह- पूर्व कुन्त्यामिति ।

पूर्व = प्रथमं कुन्त्यां = पाण्डुपत्न्यां समुत्पन्नः = उत्पन्नः अहं राधेयः- राधाया
अपत्यं पुमान् राधेयः (स्त्रीभ्यो ढक् इति ढकि) इति = इत्थं (लोके) विश्रुतः = प्रसिद्धः
अतः ते युधिष्ठिरादयः = युधिष्ठिर आदिर्येषां ते = युधिष्ठिरप्रमुखाः पञ्च पाण्डवाः -
पाण्डौ जाताः (तत्र जात इति अणि) = पाण्डुपुत्राः मे = मम (कर्णस्य) यवीयांसः =
कनिष्ठाः (अतः अनुजाः पुत्रसमाः ख्याता इति) जानन्नपि कथं तेषां हननं मद्विधानाम्
युक्तमिति भावः । अत्र दैत्यं संचारी भावः । अनुष्टुप् श्लोकः ॥ ७ ॥

अयमिति । गुणप्रकर्षः - गुणेन = प्रतीक्ष्येण गुणेन प्रकर्षः = उत्कृष्टः
क्रमलब्धशोभनः - क्रमेण — दिनक्रमेण लब्धः = प्राप्तः शोभनः सुन्दरः स कालः =
समयः अयं = प्रवर्तमानः दिवसः = वासरः (वा क्लीवे दिवसवासरौ- अमरः) आगतः
= सम्प्राप्तः हि = यतः मया = कर्णेन शिक्षितम् = अभ्यस्तम् अस्त्रम् =
आग्नेयादिविशिष्टायुधं निरर्थम् - अर्थेभ्यः निष्क्रान्तम् अनर्थकं व्यर्थमिति भावः । पुनश्च
मातुः = जनन्याः कुन्त्याः वचनेन = वचसा च वारितः = निषिद्धः । त्वया युधिष्ठिरादिषु

इमान्यस्त्राणि न कदाचिदपि प्रक्षेपणीयानीति । वंशस्थवृत्तम् , यथा 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं
जरौ' इति ॥ ८ ॥

राधेयः स्वस्मिन् दिव्यानाम् आयुधानां समागमनवृत्तान्तं स्मारयति शल्यं प्रति-
विद्युल्लतेति ।

(अहं कर्णः) विद्युल्लताकपिलतुङ्गजटाकलापं - विद्युच्चासो लता = तडित्
(तडित् सौदामिनो विद्युत् - अमरः) इव कपिलः = पिङ्गलवर्णः तुङ्गः महान् जटायाः
कलाप जटाकलापः यस्य तम् उद्यत्प्रभावलयिनं - उद्यन्ती चासौ प्रभा तस्या वलयम् अस्ति
यस्य (अत इनिठनौ) तम् = प्रद्योतितच्छविपरिधिमन्तं परशुम् = आयुधविशेषं भृगुवंशकेतु-
भृगुवंशः तस्य केतुः तम् = भार्गवान्वय- श्रेष्ठं मुनिवरं-मुनिषु वरं = तपस्विमहत्तमं
परशुरामं निकटे = समीपे गत्वा = उपसृत्य प्रणभ्य च निभृतः = मौनमवलम्ब्य
स्थितः = उपविष्टः = अस्मि = भवामि । अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

पूर्व निरर्थम् अस्त्रं मया शिक्षितमिति यदुक्तं तदेव कर्णः स्पष्टयति - कृत्त इति ।
दैवात् = (मम) दुर्भाग्यवशात् वज्रमुखेन- वज्रवत् मुखं यस्य तेन एतन्नामकेन कृमिणा =
कीटेन मम = मे (कर्णस्य) ऊरुद्वये कृत्ते = दष्टे सति तदा = तस्मिन् समये गुरोः =
शिक्षकस्य (परशुरामस्य) निद्राच्छेदः - निद्रायाः - शयनस्य छेदः = भङ्गः तस्य भयं
तस्मात् = शयनभङ्गभीतेः धैर्यात् = क्षत्रियत्वदाढर्येन तद् वेदना असह्यत = सोढा ।

क्षतजाप्लुतः - क्षताज्जातं तेन आप्लुतः = रुधिराप्लुतः स महर्षिः परशुरामः उत्थाय =
निद्रामुन्मुच्य सहसा = झटिति (द्राक्) रोषानलोद्दीपितः - रोष एव अनलः अग्निः
तेनोद्दीपितः = क्रोधवह्नि वर्धितः माम् (कर्णम्) बुद्ध्वा = क्षत्रियोऽथमिति ज्ञात्वा ते =
तव (कर्णस्य) अस्त्राणि = आयुधानि यानि मया (परशुरामेण) शिक्षितानि तानि
कालविफलानि काले = प्रयोगसमये विफलानि = फलरहितानि विस्मृतानि सन्तु =
भवन्तु इति = एवं शशाप = शापं ददौ। अत एव इदानीं तानि विस्मृतानि। अत्र
शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १० ॥

इदानीमन्यानि यानि लक्षणानि दृश्यन्ते तेभ्यः न ममाभीष्टसिद्धिः स्फुरति इति
सूचयति-इमे हीति।

हि = यतः दैन्येन- दीनतायाः भावः दैन्यं (गुणवचनत्वात् ष्यञ्) तेन =
कातरतया निमीलितेक्षणाः (नि + मिल् सङ्गमे + निष्ठा-क्त-प्रत्यये) निमीलितानि
ईक्षणानि येषां ते = सम्पुटित - (निद्रित) - नेत्राः अत एव मुहुः = भूयो भूयः स्वलन्तः
= भ्रश्यन्तः विवशाः = विगतं वशं = स्वच्छन्त येषां ते = पराधीनाः इमे = पुरतो
वर्तमानाः तुरङ्गमाः तुरं = शीघ्रं गच्छन्तीति = घोटकाः, सप्तच्छद दानगन्धिनः -
सप्तच्छदस्य इव दानस्य गन्धः स एषां ते = सप्तपर्णगन्धमदस्त्राविणः गजाः = करिणश्च
रणे = संग्रामे निवर्त्तन = परावर्त्तनं निवेदयन्ति = प्रकटयन्ति एव। अत्र वर्तमानाः तुरगाः
करिणश्च रणान्निवर्त्तनमेव वाञ्छन्तीति भावः। अत्र वंशस्थवृत्तम् ॥ ११ ॥

हत इति। रणे = संग्रामे हतोऽपि = पञ्चत्वं गतोऽपि स्वर्गं = स्वर्गलोकं लभते = प्राप्नोति जित्वा = रणं विजित्य तु यशः = कीर्तिं लभते = आदत्ते लोके = भुवने (लोकस्तु भुवने जने- इत्यमरः) उभे = स्वर्गयशसी बहुमते = दुर्लभे अतः कदाचिदपि रणे निष्फलता = व्यर्थता नास्ति = न वर्तते ॥ १२ ॥

इमे इति। हि = यतः युद्धेष्वनिवर्तिताशा- युद्धेषु = संग्रामेषु अनिवर्तिता आशा यैस्ते = अत्याजिताभिलाषाः सुपर्णेन = गरुत्मता समानवेगाः समानो वेगो येषां ते = तुल्यरयाः इमें संग्रामे वर्तमानाः हयाः = अश्वाः श्रीमत्सु- श्रीः अस्ति एषां ते तेषु = लक्ष्मीयुक्तेषु काम्बोजकुलेषु = कम्बोजे जाताः तेषां कुलानि तेषु = कम्बोजदेशोत्पन्नवंशेषु (काबुलीति लोके प्रसिद्धिः) जाताः = प्रादुर्भूताः यद्यपि मया रक्षितु योग्यं तथापि ते इदानीं माम् (राधेयं) रक्षन्तु = रक्षां कुर्वन्तु अत्र ‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ तथा ‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ’ इत्यनयोरुपजातिः ॥ १३ ॥

गोब्राह्मणानाम्- गावश्च ब्राह्मणाश्च तेषां = धेनुभूदेवानाम् अक्षयोऽस्तु- न क्षयः - क्षतिरहितः कल्याणमिति यावत् अस्तु = भूयात्। पतिव्रतानां = पति — धर्मपरायणानामङ्गनानाम्। रणेष्वपराङ्मुखानां - रणेषु = संग्रामेषु अपराङ्मुखानां- न पराङ्मुखाः तेषाम् अपृष्ठदर्शिनानां योधपुरुषाणां- युध्यन्ते इति योधाः ते च ते पुरुषाः तेषां = प्रतिभटानां प्रप्तकालस्य- प्रप्तः कालः यस्य तस्य = लब्धावसरस्य मम = कर्णस्य अक्षयः = कल्याणम् अस्तु भूयात्।

इदानीं चिकीर्षितं निर्दिशति कर्णः - समरमुखमिति। पाण्डवानां- पाण्डोर्भवाः जाता
तेषां = पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनामित्यर्थः। असह्यम् = सोढुमशक्यम् समरमुखं -
समरस्य मुखं रणस्थलं (अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहावत्यमरः) प्रविश्य = प्रवेशं
विधाय तत्र गत्वेत्यर्थः। प्रथितगुणगणाढ्यं- प्रथितेन = प्रसिद्धेन गुणगणेन = गुणसंहत्या
(गणः स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दमित्यमरः।) आढ्यः युक्तः तम् धर्मराजं — धर्माणां राजा तम् =
शरेषु वराः बाणश्रेष्ठाः तेषां वेगा। प्रवाहास्तैः (वेगः प्रवाहजवयोरपि- अमरः) अर्जुनम्
एतन्नामानं पाण्डवं पातयित्वा = विनाश्य हतसिंह हतः सिंहः यस्मिन् तत् (हिसार्थकस्य हन्
धातोः निष्ठाप्रत्यये नकारस्य अनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिना लोपे हत इति) = विनष्टमृगपतिं
वनमिव = अरण्यमिव

(अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्-अमरः) सुप्रवेशं = सुखेन प्रवेशयोग्यं
करोमि = विदधामि। वीरान् पातयित्वा सुलभमार्गं करोमीति भावः। मालिनीवृत्तम्,
दृष्टान्तालङ्कारः॥ १४ ॥

वीर्यवान् = ओजस्वी गम्भीर इति!

भिक्षु-याचितं शब्दं श्रुत्वा सा वाक् ओजस्विनोति कर्णः निरूपयन्नाह- श्रीमानिति।
एषः = याचकः शब्दोच्चारणकर्ता केवलम् = एकमात्रं द्विजवरः = ब्राह्मण श्रेष्ठः न अपितु
श्रीमान्- श्रीः अस्ति यस्य = शोभायुक्तः यस्मात् = द्विज-वचनात् महान् = व्यापकः प्रभावः
= इदं माहात्म्यम् अस्य = याचकस्य धीरनिन्दं — धीरो निन्दो यस्मिन् स तं =

गम्भीरघोषं स्वरं = वाचम् आकर्ण्य = श्रुत्वा मम = कर्णस्य एते प्रस्थिताः हयाः = तुरंगाः
उत्कर्णस्तिमिता - उत्कर्णाः - उद्गताः कर्णाः येषां ते = उत्थितश्रवणाः स्तिमिताञ्चिताक्षाः
- स्तिमितानि = निमीलितानि अञ्चितानि शोभनानि च अक्षीणि = नेत्राणि येषां ते,
वल्लितायां = भुग्नायां ग्रीवायां = शिरोधरायाम् अर्पितानि = दत्तानि अग्राननानि =
मुखाग्रभागा येषां ते, उत्कर्णाश्च ते स्तिमिताञ्चिताक्षाश्च ते, वलितग्रीवार्पिताननाश्च (अत्र
कर्मधारय- बहुव्रीहिसमासद्वयम्) अस्त्रवशाङ्गयष्टि- स्ववशा न भवति इति अस्ववशा
अङ्गयष्टिः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात् तथा (बहुव्रीहिसमासः) = पराधीनशरीरं सहसा
= झटितियान्तः = गच्छन्तः चित्रार्पिताङ्गा इव- चित्रे = चित्रफलके अर्पितानि = दत्तानि
अङ्गानि - शरीराणि येषां ते = चित्रलिखिता इव तिष्ठन्ति = गमनप्रतिनिवृत्ताः सन्ति।
आगन्तुकस्यास्य याचकस्य वाचः प्रभावादेव इमे मे तुरंगाः चित्रे निवेशिता इव जाता इति
भावः। शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम्। अत्युक्तिर्गर्भितोपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

भगवन् = भग ऐश्वर्यमस्ति अस्य तत्संबुद्धौ। अङ्ग ऐश्वर्यवन्!

इदानीं विप्रदर्शनेन तस्य आशीर्वादलाभेन च आत्मानं कृतकृत्यं मन्यते, कर्णः।

कथयति च- याति इति।

अद्य = इदानीं लोके = भुवने (लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः।) राजेन्द्रमौलि-
मणिरञ्जितपादपद्मः- राजेन्द्राणां = भूपतीनां मौलौ = शिरसि ये मणयः = रत्नानि तैः
रञ्जितं = सुशोभितं पादपद्मं = चरणाब्जं यस्य स एवम्भूतः कृतार्थगणनां - कृतः अर्थः

यैस्ते तेषां कृतकृत्यार्थानां जनानां गणना संख्यानाम् अहं = कर्णः यातः = प्राप्तः। तु किन्तु
 (इदानीं) विप्रेन्द्रपादरजसा विप्रेषु इन्द्राः तेषां पादाः तेषां रजः तेन = भूसूरचरणरेणुना
 पवित्रमौलिः- पवित्रो मौलिः यस्य स = पूतमस्तकः एषः = तव पुरतः स्थितः कर्णः =
 राधेयः भवन्तं = विप्रं याचकम् अहं नमस्करोमि = प्रणमामि। वसन्तलिका वृत्तम्।
 छेकानुप्रासश्च ॥ १६ ॥

यद् ब्राह्मणेन आशीर्वचनं दत्तं मह्यं तदेव शोभनमिति स्पष्टयति- धर्मो हीति।

हि = यतः पुरुषेण = मानवेन धर्मः = शास्तोक्तं कर्तव्यं यत्नैः = स्वोद्योगैः
 साध्यः = कर्तव्यः नृपश्रियः - नृपाणां श्रियः = राजलक्ष्म्यः भुजङ्गजिह्वाचपलाः-
 भुजङ्गानां जिह्वा इव चपलाः = फणिनां रसना इव चञ्चलाः तस्मात् = तस्मात् कारणात्
 हतेषु = नष्टेषु देहेषु = विग्रहेषु प्रजापालनमात्रबुद्ध्या- प्रजायाः पालनं तन्मात्रा बुद्धिः तयाः
 = जनरक्षणमात्रमत्या गुणाः = दयादाक्षिण्यादयः धरन्ते (धृ + लट् + झो/न्तादेशः) =
 तिष्ठन्ति। उपजातिर्वृत्तम् ॥ १७ ॥

विभवाः = ऐश्वर्याणि।

गुणवदिति। हे द्विजवर- द्विजेषु वरः तत्सम्बुद्धौ = ब्राह्मणश्रेष्ठ! अहं = कर्णः
 गुणवदमृतकल्पक्षीरधाराभिर्वर्षि- गुणवतां = गुणयुक्तानाम् अमृतकल्पानां = पीयूषतुल्यानां
 क्षीराणां = दुग्धानां धारा = प्रस्रवणं तामभिर्वर्षितुं शीलमस्येति

गुणवदमृतकल्पक्षीरधाराभिर्वर्षि तृप्तवत्सानुयात्रं- तृप्तानां वत्सानाम् अनुयात्रा यस्य तत् =
दुग्धतृप्तवत्सानुगतं तरुणं = युवानम् अधिकं = विशेषम् अर्थिप्रार्थनीयम्- अर्थिनां =
याचकानां प्रार्थनीयं = प्रार्थनायोग्यं = याचकयाचितम् विहितकनकशृङ्गं = विहितानि
कनकानां शृङ्गाणि यस्मिन् तत् = कृतसुवर्णशृङ्गं पवित्रं = जरादि दोषरहितं रुचितं =
रुचिकरं गोसहस्रं- गवां = धेनूनां सहस्रं = दशशतसंख्याकं ते = तुभ्यं ददामि =
समर्पयामि। मालिनी वृत्तम् ॥ १८ ॥

इदानोमन्यद् देयवस्तु प्रतिपादयति कर्णः- रवीति।

रवितुरगसमानं- रवेः तुरगाः तेषां समानं = सूर्याश्वतुल्यं राजलक्ष्म्याः- राज्ञां लक्ष्मीः
तस्याः = नृपश्रियः साधनं = करणम् सकलनृपतिमान्यं - सकलानां - सर्वेषां नृपतीनां -
राज्ञां मान्यं = मान्यकम्बोजजातम् - मान्येषु = आदरणीयेषु कम्बोजेषु = कम्बोज (काबुल
इति लोके) देशोद्भवेषु जातम् = उत्पन्नं सुगुणं सु शोभनाः गुणाः यस्मिन् तत् =
समीचीनगुणयुक्तम् अनिलवेगं- अनिलस्य वेग इव वेगः यस्मिन् तत् = वायुजवम्
युद्धदृष्टापदानं — युद्धेषु दृष्टानि अपदानानि यस्मिन् तत् = आहवदृष्टपराक्रमादिकर्मवृत्तम्
वाजिनां = तुरगाणां बहुसहस्रम् = अनेकसहस्रसंख्याकं सपदि = सद्यः ते = तुभ्यं
(याचकाय) ददामि = दानं करोमि। अत्रापि मालिनीवृत्तम् ॥ १९ ॥

मदेति। मदसरितकपोलं मदेन = दानेन (गण्डः कटो मदो दानम्-अमरः।) सरिताः
= दिग्धाः कपोला यस्मिन् तत् = दानसिक्तगण्डस्थलम् अत एव षट्पदैः = भ्रमरैः

(द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः - अमरः।) सेव्यमानं = युक्तं गिरिवरनिचयाभं —
गिरिवराणां = पर्वतश्रेष्ठानां निचयाः पुञ्जाः तेषाम् आभा इव आभा यस्मिन् तत्,
मेघगम्भीरघोषम् - मेघः = जलदः इव गम्भीरः = ओजस्वी

घोषः = स्वरः यस्मिन् तत् सितनखदशनानां — सिताः = शुभ्राः नखा दशनाश्च
येषां तेषां = स्वच्छकरजदन्तानां वारणानां = गजानां रिपुसमरविमदं — रिपूणां = शत्रूणां
समरे = संग्रामे विमदं = विमर्दकारक (विमर्दयति विमर्दम् पचाद्यच्।) एतत् = इदम्
अनेकं = बहु वृन्दं = समूहं ददामि = दानं करोमि। मालिनी वृत्तम् ॥ २० ॥

अग्निष्टोमफलं = वैतानिकेऽग्नौ साध्यः स्वर्गफलकः मर्त्यलोकोत्पन्नवेदविद्भिः
अवश्यमाचरणीयो वेदोक्तः अग्निष्टोमनामको यज्ञः स्वकर्तृकः तस्य फलं ददामि =
दातुमिच्छामि।

कर्णः विप्राय भिक्षवे अभिलषिते कवचकुण्डले दातुं प्रतिश्रृणोति- अङ्गैः सहेति।
(यद्यपि) अङ्गैः = गात्रैः सहैव = सार्धमेव जनितम् = प्रादुर्भूतम् (अनेन) मम = कर्णस्य
देहरक्षा — देहस्य रक्षा (षष्ठी समासः) = शरीरसंरक्षणं (भवति) इदं = कवचं सहास्त्रै-
अस्त्रैः सार्धम् = आयुधयुक्तैः देवासुरैरपि- देवाश्च असुराश्च तैः (द्वन्द्वसमासः) =
अमरदानवैरपि न भेद्यम् न भेतुं योग्यं नहि खण्डनीयमित्यर्थः। तथापि कुण्डलाभ्यां सह =
कर्णाभरणाभ्यां साकं कवचं = वर्म (तनूत्रं वर्म दशनम्। उरच्छदः कङ्कटको/जगरः

कवचो/स्त्रियाम्- अमरः।) यदि = चेत् भगवते = ब्राह्मणाय रुचितम् = अभिलषितं स्यात्
 = भवतु (तर्हि) मया = कर्णेन प्रीत्या = प्रसन्नतया देयं = दातुं योग्यम्। यद्यप्यनेन
 कवचेन ममाङ्गरक्षा भवति तथापि तवाभीष्टं चेत् तर्हि ददामीति भावः। अत्र
 वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २१ ॥

शल्यराजेन वारितो/पि दानस्यैव माहात्म्यं प्रतिपादयति कर्णः शिक्षेति।
 कालपर्ययात्- कालस्य पर्ययः तस्मात् = समयपरिवर्तनात् शिक्षा = विद्यार्जनं क्षयं = नाशं
 गच्छति = याति प्राप्नोतीति भावः। सुबद्धमूलाः = शोभनं बद्धं मूलं येषां ते सुदृढबुध्नाः
 (मूलं बुध्नो/ङ्घ्रिनामकः - अमरः।) निपतन्ति (नि + पत् + लट् प्रथमपुरुषबहुवचने) =
 विशीर्णाः भवन्ति। जलस्थानगतं- जलस्य स्थानं तस्मिन् गतं = जलाशयस्थं जलं = नीरं
 च शुष्यति = शुष्कतां याति। किन्तु यत् हुतम् = अग्नौ प्रक्षिप्तं यच्च दत्तं = सत्पात्रे
 प्रतिपादितं तत् तथैव = अविकृतमेव तिष्ठति अत इदं दानमेव प्रशस्तमिति भावः।
 वंशस्थवृत्तम् ॥ २२ ॥

अनेकेति। द्विजैः = ब्राह्मणक्षत्रियविड्भिः अनेकयज्ञाहुतितर्पितः - अनेके च ते
 यज्ञाः तेषु या आहुतयः ताभिः तर्पितः = असंख्यमखाहुत्याप्यायितः किरीटवान्- किरीटम्
 अस्ति अस्य = किरीटवान् = मुकुटवान् दानवसङ्घमर्दनः - दानवानां सङ्घास्तान्
 मर्दयतीति = दैत्यनिकरनाशकः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलिः - द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां
 पिबतीति द्विपः सुरस्य द्विपः ऐरावतस्तस्य आस्फालनानि संचालनानि

तैः कर्कशा अङ्गुलयो यस्य = ऐरावतचालनकठिनकरशाखः (अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः-
 अमरः।) पाकशासनः - पाकनामानं दैत्यं शासयति = इन्द्रः (इन्द्रो मरुत्वान् मघवा
 बिडौजाः पाकशासनः- अमरः।) मया = कर्णेन कृतार्थः - कृतः अर्थः यस्य सः =
 कृतकृत्यः खलु। वंशस्थवृत्तम् ॥ २३ ॥

आहवे शंखध्वनिं श्रुत्वा स कृष्णस्य फाल्गुनस्य वा शब्द इति निर्णीयते
 शङ्खध्वनिरिति।

प्रलयसागरघोषतुल्यः - प्रलयसागरः = प्रलयकालीनसमुद्रः तस्य घोषः = शब्दः
 तेन तुल्यः = सदृशः शङ्खध्वनिः - शङ्खस्य ध्वनिः = कम्बुरवः (शङ्खः स्यात्
 कम्बुरस्त्रियौ- अमरः।) कृष्णस्य = यादवेन्द्रस्य वा = एव (व वा यथा तथैवैवम् -
 अमरः) न तु भवेत् = न स्यात् स तु = ध्वनिस्तु फाल्गुनस्य = अर्जुनस्यैव भवितुमर्हति।
 यतः युधिष्ठिरपराजयकोपितात्मा — युधिष्ठिरस्य पराजयः तेन कोपितः आत्मा यस्य सः
 धर्मराजपराजयक्रुद्धमानसः पार्थः = पृथायाः पुत्रः = अर्जुनः अद्य = वर्तमाने संग्रामे यथाबलं
 = बलमनतिक्रम्य (अव्ययीभावसमासः) यावच्छक्ति इति युद्धम् = आयोधनं करिष्यति =
 विधास्यति। उपमालंकारः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २४ ॥

इदं नाटकावसानसमये भरतवाक्यं- सर्वत्रेति।

सर्वत्र = सर्वस्मिन् जगति सम्पदः- सम्पत्तयः सन्तु = भवन्तु सदा = सर्वदा विपदः
= विपत्तयः नश्यन्तु = विनाशभावं प्राप्नुवन्तु। राजगुणोपेतः- राज्ञां गुणाः तैः उपेतः =
नृपगुणयुक्तः एकः = केवलः राजा = भूपः राजसिंहः नः = अस्माकं भूमिं = वसुन्धराम्
प्रशास्तु (प्र + शास् + लोट् प्रथमपुरुषैकवचने) = शासनं करोतु। अत्रानुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २५ ॥

കർണ്ണഭാരം

പാത്രപരിചയം

പുരുഷൻ

കർണ്ണൻ : അംഗേശൻ കൗരവസേനാപതി

ശല്യൻ : ശല്യരാജൻ കർണ്ണസുതൻ

ശക്രൻ : ബ്രഹ്മണരൂപധാരിൻ

കർണ്ണഭാരം

പ്രഥമോക്തഃ

(നാഭ്യന്തേ തതഃ പ്രവിശതി സുത്രധാരാഃ)

സുത്രധാരഃ

നരമൃഗപതിവർഷ്മാലോകനഭ്രാന്തനാരീ-

നരദനുജസുപവ്രാതപാതാളലോകഃ.

കരജകുലിശപാലീഭിന്നദൈത്യേന്ദ്രവക്ഷഃ

സുരരിപുബലഹന്താ ശ്രീധരോസ്തു ശ്രീയേ വഃ.

1

ഏവമാര്യമിശ്രാൻ വിജ്ഞാപയാമി. (പരിക്രമ്യ, കർണം ദത്വാ) അയേ കിന്നു
ഖലു മയി വിജ്ഞാപനവ്യഗ്രേ ശബ്ദ ഇവ ശ്രൂയതേ. അങ്ഗ! പശ്യാമി,

(നേപഥ്യേ)

ഭോ ഭോഃ! നിവേദ്യതാം നിവേദ്യതാം മഹാരാജയങ്ഗേശ്വരായ. സുത്രധാ
രഃ ഭവതു വിജ്ഞാതം.

സങ്ഗ്രാമേ തുമുലേ ജാതേ കർണായ കലിതാഞ്ജലിഃ

നിവേദയതി സംഭ്രാന്തോ ഭൃത്യോ ദുര്യോധനാജ്ഞയാ.

2

(നിഷ്ക്രാന്തഃ)

പ്രസ്താവനാ

(തതഃ പ്രവിശ്യതി ഭടഃ)

ഭടഃ ഭോ ഭോഃ! നിവേദ്യതാം നിവേദ്യതാം മഹാരാജായാങ്ഗേശ്വരായ- യുദ്ധകാല
ഉപസ്ഥിത ഇതി.

കരിതൂരഗരമസ്തൈഃ പാർത്ഥകേതോഃ പുരസ്താദ്

മുദിതന്യപതിസിംഹൈഃ സിംഹനാദഃ കൃത്യേദ്ദൃ

ത്വരിതമരിനിനാദൈർദുഃസഹം ലോകവീരഃ

സമരമധിഗതാർത്ഥഃ പ്രസ്ഥിതോ നാഗകേതുഃ.

3

(പരിക്രമ്യാവലോക്യ) അയേ ഏഷോ അംഗരാജഃ സമരപരിച്ഛേദപരിവൃതഃ ശല്യരാജ സഹിതഃ സ്വഭവനാന്നിഷ്ക്രമ്യേത ഏവാഭിവാർത്തതേ, ഭോഃ! കീം നു ഖലു യുദ്ധോത്സവപ്രമുഖസ്യ ദൃഷ്ടപരാക്രമസ്യാഭ്യുതപൂർവ്വോഹൃദയപരിതാപഃ. ഏഷ ഹീ,

അത്യുഗ്രദീപ്തിവിശദഃ സമരേഗ്രഗ്രണ്യഃ

ശൗര്യേ ച സമ്പ്രതി സശോകമുഖൈതി ധീമാൻ.

പ്രാപ്തേ നിദാഘസമയേ ഘനരാശിരുദ്ധഃ

സൂര്യഃ സ്വഭാവരുചിമാനിവ ഭാതി കർണഃ

4

യാവദപസർപ്പാമി. (നിഷ്ക്രാന്തഃ)

(തതഃ പ്രവിശതി യഥോക്തരുപഃ കർണഃ ശല്യശ്ച.)

കർണഃ

മാ താവൻ മമ ശരമാർഗലക്ഷഭൃതാഃ

കീം പ്രാപ്താഃ ക്ഷിതിപതയഃ സജീവശേഷാഃ.

കർതവ്യം രണശിരസി പ്രിയം കുരുണാം

ദ്രഷ്ടവ്യോ യദി സ ഭവേദ് ധനഞ്ജയോ മേ.

5

ശല്യരാജ! യത്രാസാവർണ്ജുനസ്തത്രൈവ ചോദ്യതാം മമ രഥഃ.

ശല്യഃ ബാഹുഃ. (ചോദയതി.)

കർണഃ അഹോ നു ഖലു.

അന്യോന്യശസ്ത്രവിനിപാതനികൃത്തഗാത്ര-
 യൗധാശ്വവാരണരഥേഷു മഹാഹവേഷു.
 ക്രുദ്ധാന്തകപ്രതിമവിക്രമിണോ മമാപി
 വൈധുര്യമാപതതി ചേതസി യുദ്ധകാലേ. 6
 ഭോഃ കഷ്ടം.

പൂർവം കൃത്യം സമുത്പന്നോ രാധേയ ഇതി വിശ്രുതഃ.
 യുധിഷ്ഠിരാദയസ്തേ മേ യവീയാംസസ്തു പാണ്ഡവാഃ. 7

അയം സ കാലഃ ക്രമലബ്ധശോഭനോ
 ഗുണപ്രകർഷോ ദിവസോഽയമാഗതഃ.
 നിരർഥമസ്ത്രം ച മയാ ഹീ ശിക്ഷിതം
 പുനശ്ച മാതുർവചനേന വാരിതഃ. 8

ഭോ ശല്യരാജ ! ശ്രൂയതാം മമാസ്ത്രസ്യ വൃത്താന്തഃ.

ശല്യഃ മമാപ്യസ്തി കൗതുഹലമേനം വൃത്താന്തം ശ്രോതും.

കർണം : പൂർവ്വമേവാഹം ജാമദഗ്ന്യസ്യ സകാശം ഗതവാനസ്മി.

ശല്യഃ : തതസ്തതഃ.

കർണം : തതഃ.

വിദ്യുല്ലതാകപിലതുങ്ഗജടാകലാപ-
 മുദ്യുത്പ്രഭാവലയിനം പരശും ദധാനം.
 ക്ഷത്രാന്തകം മുനിവരം ഭൃഗുവംശകേതും
 ഗതാ പ്രണമ്യ നികടേ നിഭൃതഃ സ്ഥിതോഽസ്മി. 9

ശല്യഃ : തതസ്തതഃ.

കർണം: തതസ്തേന ജാമദഗ്ന്യേന മമാശീർവചനം ദത്വാ പൃഷ്ടഭ്യാസ്മി-കോ
ഭവാൻ? കിമർത്ഥമിഹാഗത? ഇതി.

ശല്യുഃ: തതസ്തതഃ.

കർണം: തതഃ ഭഗവൻ! അഖിലാന്യസ്ത്രാണ്യുപശിക്ഷിതുമിച്ഛാമീത്യുക്തവാനസ്മി.

ശല്യുഃ: തതസ്തതഃ.

കർണം: തതഃ ഉക്ഷേത്വഹം ഭഗവതാ- ബ്രാഹ്മണേഷുപദേശം കരിഷ്യാമി, നക്ഷ
ത്രിയാണാമിതി.

ശല്യുഃ: അസ്തി ഖലു ഭഗവതഃ ക്ഷത്രിയവംശൈശ്ച പൂർവവൈരം. തതസ്തതഃ.

കർണം: തതോ നാഹം ക്ഷത്രിയ ഇത്യസ്ത്രോപദേശം ഗ്രഹീതുമാരബ്ധഃ.

ശല്യുഃ: തതസ്തതഃ.

കർണം: തതഃ കതിപയകാലാതിക്രമേ കദാചിത് ഫലമൂലസമിത്കുശകുസുമാഹര
ണായ ഗതവതാ ഗുരുണാ സഹാന്യുഗത്ഭ്യാസ്മി.

ശല്യുഃ: തതസ്തതഃ.

തതഃ സ ഗുരുർവനഭ്രമണപരിശ്രമാൻമദങ്കേ നിദ്രാവശമുപഗതഃ.

ശല്യുഃ: തതസ്തതഃ.

കർണം: തതഃ

കൃത്തേ വജ്രമുഖേന നാമ കൃമിണാ ദൈവാൻമമോരുദയേ
നിദ്രാച്ഛേദയോദസഹ്യത ഗുരോർധൈര്യാത് തദാ വേദനാ.
ഉത്ഥായ ക്ഷതജാപ്ലുതഃ സ സഹസാ രോഷാനലോദ്ദീപിതോ
ബുദ്ധാ മാം ച ശശാപ കാലവിഫലാന്യസ്ത്രാണി തേ സന്ധിതി.

ശല്യം: അഹോ കഷ്ടമഭിഹിതം തത്രഭവതാ.

കർണം: പരീക്ഷാമഹേ താവദസ്ത്രസ്യ വൃത്താന്തം. (തഥാക്യത്യാ) ഏതാനു
സ്ത്രാണി നിർവീര്യാണീവ ലക്ഷ്യന്തേ. അപി ച,

ഇമേ ഹി ദൈന്യേന നിമീലിതേക്ഷണാ
മുഹൂഃ സ്ഖലന്തോ വിവശാസ്തുരങ്ഗമാഃ.
ഗജാശ്ച സപ്തച്ഛദാനഗന്ധിനോ
നിവേദയന്തീവ രണേ നിവർത്തനം.

11

ശബ്ദദുന്ദയശ്ച നിഃശബ്ദാഃ.

ശല്യം: ഭോഃ കഷ്ടം കിം നു ഖല്വിദം.

കർണം: ശല്യരാജ, അലമലം വിഷാദേന.

ഹതോഽപി ലഭതേ സ്വർഗം ജിത്വാ തു ലഭതേ യശഃ
ഉഭേ ബഹുമതേ ലോകേ നാസ്തി നിഷ്ഫലതാ രണേ.

12

അപി ച,

ഇമേ ഹി യുദ്ധേഷ്വനിവർത്തിതാശാ
ഹയാഃ സുപർണേന സമാനവേഗാഃ.
ശ്രീമത്സു കാംബോജകുലേഷു ജാതാ
രക്ഷന്തു മാം യദ്യപി രക്ഷിതവ്യം.

13

അക്ഷയോസ്തു ഗോബ്രാഹ്മണാനാം. അക്ഷയോസ്തു പതിവ്രതാനാം.

അക്ഷയോസ്തു രണേഷപരാങ്മുഖനാം യൗധപുരുഷാണാം. അക്ഷയോസ്തു
മ മ പ്രാപ്തകാലസ്യ. ഏഷ ഭോഃ പ്രസന്നോസ്തി.

സമരമുഖമസഹ്യം പാണ്ഡവാനാം പ്രവിശ്യ
പ്രഥിത ഗുണഗണാഭ്യം ധർമ്മരാജം ച ബദ്ധ്യാ

മ മ ശരവരവേഗൈരർജുനം പാതയിതാ
വനമിവ ഹതസിംഹം സുപ്രവേശം കരോമി.

14

ശല്യരാജ! യാവദ് രഥമാരോഹാവഃ.

ശല്യഃ ബാഘം.

(ഉഭൗ രഥാരോഹണം നാടയതഃ)

കർണഃ ശല്യരാജ! യത്രാസാവർജുനസ്ത്രൈവ ചോദ്യതാം മമ രഥഃ.

(നേപഥ്യേ)

ഭോ കർണ! മഹത്തരം ഭിക്ഷാം യാചേമി. (ഭോ കർണ! മഹത്തരാം ഭിക്ഷാം
യാചേ.)

കർണഃ ആകർണ്യ) അയേ വീര്യവാൻ ശബ്ദഃ.

ശ്രീമാനേഷ ന കേവലം ദ്വിജവരോ യസ്മാത് പ്രഭാവോ മഹാ-
നാകർണ്യ സ്വരമസ്യ ധീരമധൂരം ചിത്രാർപിതാങ്ഗാ ഇവ.
ഉത്കർണസ്തി മിതാഞ്ചിതാക്ഷ വലിതശ്രീവാർപ്പിതാഗ്രാനനാ-
സ്തിഷ്ഠന്തി സ്വവശാങ്ഗയഷ്ടി സഹസായാന്തോ മമൈതേ ഹയാഃ. 15

ആഹുയതാം സ വിപ്രഃ ന ന. അഹമേവാഹവയാമി. ഭഗവാൻ! ഇത ഇതഃ.

(തതഃ പ്രവിശതി ബ്രാഹ്മണരുപേണ ശക്രഃ.)

ശക്രഃ ഭോ മേഘാഃ! സുര്യേണൈവ നിവർത്യ ഗച്ഛന്തു ഭവന്തഃ. (കർണമുപഗമ്യ)
ഭോ കണ്ണ! മഹത്തരം ഭിക്ഷാം യാചേമി. (ഭോ കർണ, മഹത്തരാം ഭിക്ഷാം
യാചേ.)

കർണഃ ദൃഢം പ്രീത്യോസ്മി ഭഗവൻ!

യാതഃ കൃതാർത്ഥഗണനാമഹമദ്യ ലോകേ
രാജേന്ദ്രമൗലിമണിരഞ്ജിതപാദപദ്മഃ.
വിപ്രേന്ദ്രപാദരജസാ തു പവിത്രമൗലിഃ
കർണോ ഭവന്തമഹമേഷ നമസ്കരോമി.

16

ശക്രഃ (ആത്മഗതം) കിം നു ഖലു മയാ വക്തവ്യം. യദി ദീർഘായുർഭവേതി
വക്ഷ്യ. ദീർഘായുർഭവിഷ്യതി. യദി ന വക്ഷ്യ, മൂഢ ഇതി മാം പരിഭവ
തി. തസ്മാദുഭയം പരിഹൃത്യ കിം നു ഖലു വക്ഷ്യാമി. ഭവതു, ദൃഷ്ടം. (പ്ര
കാശം) ഭോ കർണ! സുയ്യേ വിഅ, ചന്ദ്രേ, വിഅ, ഹിമവന്തേ വിഅ, സാഗളേ
വിഅ, ചിട്ഠദു ദേ ജസോ. (ഭോ കർണ, സൂര്യ ഇവ, ചന്ദ്ര ഇവ, ഹിമവാനി
വ, സാഗര ഇവ, തിഷ്ഠതു തേ യശഃ.)

കർണഃ ഭഗവൻ ! കിം ന വക്തവ്യം ദീർഘായുർഭവേതി. അഥവാ ഏതദേവശോ
ഭനം. കുതഃ,

ധർമോ ഹി യത്നൈഃ പുരഷേണ സായ്യോ
ഭുജങ്ഗജിഹ്വാ ചപലാ നൃപശ്രിയഃ
തസ്മാത് പ്രജാപാലനമാത്രബുദ്ധ്യോ
ഹതേഷു ദേഹേഷു ഗുണാ ധരന്തേ.

17

ഭഗവൻ! കിമിച്ഛസി? കിമഹം ദദാമി?

ശല്യഃ മഹത്തരം ഭിക്ഷാം യാചേമി. (മഹത്തരം ഭിക്ഷാം യാചേ.)

കർണഃ മഹത്തരം ഭിക്ഷാം ഭവതേ പ്രദാസ്യേ. ശ്രൂയന്താം മദ് വിഭവാഃ,

ഗുണവാദമൃതകല്പക്ഷീരധാരാഭിവർഷി-
ദിജവര! രുചിതം തേ തൃപ്തവത്സാനുയാത്രം
തരുണമധികമർത്ഥിപ്രാർത്ഥനീയം പവിത്രം
വിഹിതകനകശൃംഗം ഗോസഹസ്രം ദദാമി.

18

ശക്രഃ ഗോ സഹസ്സം ത്തി. മുഹൂത്തരും ഖിരം പിബാമി. നേച്ഛാമി കണ്ണ!
നേച്ഛാമി.

(ഗോസഹസ്രമിതി. മുഹൂർത്തകം ക്ഷിരം പിബാമി. നേച്ഛാമി കർണ, നേച്ഛാമി)

കർണഃ കിം നേച്ഛതി ഭവാൻ. ഇദമപി ശ്രൂയതാം-

രവിതുരഗസമാനം സാധനം രാജലക്ഷ്മയാഃ
സകലന്യപതിമാന്യ മാന്യകാംബോജജാതം.
സുഗുണമനിലവേശം യുദ്ധദ്യുഷ്ടാപദാനം
സപദി ബഹുസഹസ്രം വാജിനാം തേ ദദാമി.

19

ശക്രഃ അസ്സ ത്തി. മുഹൂത്തരും ആളുഹാമി. നേച്ഛാമി കണ്ണ! നേച്ഛാമി. (അശ്വ
ഇതി. മുഹൂർത്തകമാരോഹാമി. നേച്ഛാമി കർണ! നേച്ഛാമി.)

കർണഃ കിം നേച്ഛതി ഭഗവാൻ. അന്യദപി ശ്രൂയതാം.

മദസരിതകപോലം ഷട്പദൈഃ സേവ്യമാനം
ഗിരിവരനിചയാഭം മേഘഗംഭീരഘോഷം.
സിതനഖദശനാനാം വാരണാനാമനേകം
രിപുസമരവിമർദം വ്യന്ദമേതദ് ദദാമി.

20

ശക്രഃ ഗൗ ത്തി. മുഹൂത്തരും ആളുഹാമി. നേച്ഛാമി കർണ, നേച്ഛാമി. (ഗജ
ഇതി. മുഹൂർത്തകമാരോഹാമി. നേച്ഛാമി കർണ, നേച്ഛാമി.)

കർണഃ കിം നേച്ഛതി ഭഗവാൻ. അന്യദപി ശ്രൂയതാം. അപര്യാപ്തം കനകം
ദദാമി.

ശക്രഃ ഗഹ്ണിഅ ഗച്ഛാമി (കിഞ്ചിദ് ഗത്യാ) നേച്ഛാമി കർണ! നേച്ഛാമി (ഗൃഹീത്യാ
ഗച്ഛാമി, നേച്ഛാമി കർണ, നേച്ഛാമി.)

കർണം: തേന ഹി ജിത്യാ പൃഥിവീം ദദാമി.

ശക്രഃ പുഹുവീഏ കീം കരിസ്സം? (പൃഥിവ്യാ കീം കരിഷ്യാമി?)

കർണം: തേന ഹൃഗ്നിഷ്ടോമഫലം ദദാമി.

ശക്രഃ അവിഹാ. അവിഹാ.

കർണം: ന ഭേതവ്യം ന ഭേതവ്യം. പ്രസീദതു ഭഗവാൻ. അന്യദപി ശ്രൂയതാം-

അഭൈഗ്ഃ സഹൈവ ജനിതം മമ ദേഹരക്ഷാ
ദേവാസുരൈരപി ന ഭേദ്യമിദം മഹാസ്ത്രൈഃ.
ദേയം തഥാപി കവചം സഹ കൃണ്ഡലാഭ്യാം
പ്രീത്യ മയാ ഭഗവതേ രൂചിതം യദി സ്യാത്.

21

ശക്രഃ: (സഹർഷം) ദേദു, ദേദു. (ദദാതു,ദദാതു.)

കർണം: (ആത്മഗതം) ഏഷ ഏവാസ്യ കാമഃ. കിം നു ഖലനേകകപടബുദ്ധേഃ
കൃഷ്ണസ്യോപായഃ. സോഽപി ച ഭവതു. ധിഗയുക്തമനുശോചിതും. നാസ്തി
സംശയഃ. (പ്രകാശം) ഗൃഹ്യതാം.

ശല്യഃ: അങ്ഗരാജ! ന ദാതവ്യം ന ദാതവ്യം.

കർണം: ശല്യരാജ! അലമലം വാരയിതും. പശ്യ-

ശിക്ഷാക്ഷയം ഗച്ഛതി കാലപര്യായത്
സുബദ്ധമൂലാ നിപതന്തി പാദപാഃ.
ജലം ജലസ്ഥാനഗതം ച ശുഷ്യതി
ഹൃതം ച ദന്തം ച തഥൈവ തിഷ്ഠതി.

22

തസ്മാദ് ഗൃഹ്യതാം. (നികൃത്യ ദദാതി.)

ശക്ര: (ഗൃഹീതാ ആത്മഗതം) ഹന്ത ഗൃഹീതേ ഏതേ, പൂർവമേവാഹമർജ്ജുന
വിജയാർത്ഥം സർവദേവൈര്യത് സമർഥിതം, തദിദാനീം മയാനുഷ്ഠിതം തസ്മാദ
ഹമപ്യെരാവതമാരുഹ്യാർജ്ജുനകർണയൊർയുദ്ധവിശേഷം പശ്യാമി.

(നിഷ്ക്രാന്തം.)

ശല്യ: അങ്ഗരാജ! വഞ്ചിതഃ ഖലു ഭവാൻ!

കർണ: കേന?

ശല്യ: ശക്രേണ.

കർണ: ന ഖലു. ശക്രഃ ഖലു മയാ വഞ്ചിതഃ. കൃതഃ-

അനേകയജ്ഞാഹുതിതർപിതോ ദിജൈഃ

കിരീടിമാൻ ദാനവസങ്ഘമർദനഃ.

സുരദിപാസ്ഫാലനകർക്കശാങ്ഗുലിർ-

മയാ കൃതാർത്ഥഃ ഖലു പാകശാസനഃ.

23

(പ്രവിശ്യ ബ്രാഹ്മണരുപേണ.)

ദേവദൂതഃ: ഭോ കർണ! കവചകുണ്ഡലഗ്രഹണപശ്ചാത്താപേന പുരന്ദരേണാനുഗൃ

ഹീതോസി. പാണ്ഡവേഷ്വകപുരുഷവധാർത്ഥമമോഘമസ്ത്രം വിമലാനാ

മശക്തിരിയം പ്രതിഗൃഹ്യതാം.

കർണ: ധീശ്! ദത്തസ്യ ന പ്രതിഗൃഹ്ണാമി.

ദേവദൂതഃ: നനു ബ്രാഹ്മണവചനാദ് ഗൃഹ്യതാം.

കർണ: ബ്രാഹ്മണവചനമിതി. ന മയാതിക്രാന്തപൂർവ്വം, കദാ ലഭേയം.

ദേവദൂതഃ: യദാ സ്മരസി തദാ ലഭസ്യ.

കർണം: ബാധം. അനുഗൃഹീതോസ്ഥി. പ്രതിനിവർത്താം ഭവാനി.

ദേവദൂതം: ബാധം (നിഷ്ക്രാന്തം.)

കർണം: ശല്യരാജ! യാവദ് രഥമാരോഹാവഃ.

ശല്യം: ബാധം.

(രഥാരോഹണം നടയതഃ)

കർണം: അയേ ശബ്ദ ഇവ ശ്രൂയതേ. കിം നു ഖല്വിദം.

ശബ്ദധനിഃ പ്രളയസാഗരഘോഷതുല്യഃ

കൃഷ്ണു വാ ന തു ഭവേത് സ തു ഹല്ഗുനസ്യ.

നൂനം യുധിഷ്ഠിരപരാജയകോപിതാത്മാ

പാർത്ഥഃ കരിഷ്യതി യഥാബലമദ്യ യുദ്ധം.

24

ശല്യരാജ! യത്രോസാവർജുനഃ, തത്രൈവ ചോദ്യതാം മമ രഥഃ.

ശല്യം: ബാധം.

ഭരതവാക്യം

സർവത്ര സംപദഃ സന്തു നശ്യന്തു വിപദഃ സദാ.

രാജാ രാജഗുണോപേതോ ഭൂമിമേകഃ പ്രശാസ്തു നഃ.

25

(നിഷ്ക്രാന്തം.)

കർണഭാരമവസിതം.

കർണ്ണഭാരം

ഒന്നാമങ്കം

(നാടിക്കു ശേഷം സൂത്രധാരൻ പ്രവേശിക്കുന്നു.)

സൂത്രധാരൻ: നരസിംഹാകാരംകൊണ്ടു നാരിമാരേയും നരൻമാരേയും ദൈത്യൻമാരേയും ദേവൻമാരേയും പാതാളലോകത്തേയും പരിഭ്രമിപ്പിച്ചവനും, നഖങ്ങളാകുന്ന വജ്രംകൊണ്ടു ദൈത്യരാജന്റെ (ഹിരണ്യകശിപുവിന്റെ) മാറിടം പിളർന്നവനും അസുരൻമാരുടെ സൈന്യത്തെ കൊന്നൊടുക്കുന്നവനുമായ മഹാവിഷ്ണു നിങ്ങൾക്കു ശ്രേയസ്സുണ്ടാക്കട്ടെ. 1

ഇങ്ങനെ ബഹുമാന്യരായ സാമാജികൻമാരെ ഞാൻ അറിയിക്കട്ടെ. (ചുറ്റി നടന്നു ചെവിക്കൊടുത്തിട്ട്) ഏ! എന്താണ് ഞാൻ അറിയിക്കുവാൻ ഭാവിച്ചപ്പോൾ ഒരു ശബ്ദം കേൾക്കുന്നത്? ആകട്ടെ നോക്കട്ടെ.

(അണിയറയിൽ)

ഹൈ, ഹേ! അറിയിക്കുവിൻ, അറിയിക്കുവിൻ, മഹാരാജാവായ അംഗാധിപതിയെ

സൂത്രധാരൻ: ശരി, മനസ്സിലായി.

യുദ്ധം ഭയങ്കരമായപ്പോൾ ദുര്യോധനന്റെ ആജ്ഞകൊണ്ടു പരിചാരകൻ പരിഭ്രമിച്ചു തൊഴുകയുമായി കർണ്ണനെ അറിയിക്കുകയാണ്. 2

(പോയി.)

പ്രസ്താവന

(അനന്തരം ഭടൻ പ്രവേശിക്കുന്നു.)

ഭടൻ: ഹേ ഹേ! അറിയിക്കുവിൻ, അറിയിക്കുവിൻ, മഹാരാജാവായ അംഗാധിപതിയെ യുദ്ധസമയം അടുത്തുപോയെന്ന്.

ആനപ്പുറത്തും കുതിരപ്പുറത്തും രഥങ്ങളിലും ഇരിക്കുന്ന, സന്തുഷ്ടരായ രാജാസിംഹൻമാർ ഇപ്പോൾ അർജ്ജുനന്റെ ഗജത്തിന്റെ മുമ്പിൽ അട്ട ഹാസം ചെയ്തു. ഉടനെതന്നെ ശത്രുക്കളുടെ ഗർജ്ജനം നിമിത്തം ലോക വീരനായ ദുര്യോധനൻ കാര്യം മനസ്സിലാക്കി ദുസ്സഹമായ യുദ്ധത്തിനു പുറപ്പെട്ടു.

3

(ചുറ്റിനടന്നു നോക്കിയിട്ട്) ഇതാ അംഗരാജാവു യുദ്ധവേഷം ധരിച്ചു ശല്യ രാജാവിനോടുകൂടി സ്വഭവനത്തിൽനിന്നു പുറത്തിറങ്ങി ഇവിടേക്കുതന്നെ വരുന്നു. യുദ്ധമാകുന്ന ഉത്സവത്തിൽ പ്രമുഖനും പരാക്രമിയുമായ കർണ്ണൻ അഭൂതപൂർവ്വമായ ഈ മനോവേദന എന്തുകൊണ്ടായിരിക്കും? ഇദ്ദേഹം,

അത്യുഗ്രമായ പ്രതാപാതിശയംകൊണ്ടു ശോഭിക്കുന്നവനും യുദ്ധത്തിലും ശൗര്യത്തിലും അഗ്രഗണ്യനും ബുദ്ധിമാനുമായ കർണ്ണൻ ദുഃഖത്തോടെയാണ് വരുന്നത്. വേനൽക്കാലത്തു സ്വാഭാവികമായ തീക്ഷ്ണകിരണങ്ങളോടുകൂടിയ സൂര്യൻ മേഘങ്ങളാൽ മറയ്ക്കപ്പെട്ടതുപോലെയാണ് ഇദ്ദേഹം കാണപ്പെടുന്നത്.

4

ഇപ്പോൾ ഞാൻ മാറിപ്പോകട്ടെ. (പോയി.)

(അനന്തരം മുമ്പു പറഞ്ഞപോലെ കർണ്ണനും ശല്യനും പ്രവേശിക്കുന്നു.)

കർണ്ണൻ: അത്രയ്ക്കു വേണ്ട, എന്റെ ശരങ്ങൾക്കു ലക്ഷ്യമായി വന്നിട്ടുള്ള രാജാക്കന്മാർ ജീവനോടെ ബാക്കിവന്നിട്ടില്ല. യുദ്ധത്തിൽ കൗരവന്മാർക്കു പ്രിയം ചെയ്യണം. ആ അർജ്ജുനനെ എനിക്കൊന്നു കാണാൻ കഴിഞ്ഞെങ്കിൽ.

5

ശല്യരാജാവേ! അർജ്ജുനൻ എവിടെയോ അവിടേക്കുതന്നെ എന്റെ രഥം തെളിക്കൂ.

ശല്യൻ: ശരി. (തെളിക്കുന്നു.)

കർണ്ണൻ: കഷ്ടം തന്നെ!

തമ്മിൽ തമ്മിൽ ആയുധങ്ങൾ പ്രയോഗിച്ച് അവയവവിച്ഛേദം വരുത്തിയ യോദ്ധാക്കളോടും കുതിരകളോടും ആനകളോടും രഥങ്ങളോടും കൂടിയ കൊടിയ യുദ്ധങ്ങളിൽ കോപിച്ച അന്തകനെപ്പോലെ ശൗര്യം പ്രദർശിപ്പിക്കുന്ന എനിക്കുപോലും യുദ്ധകാലം വന്നപ്പോൾ മനസ്സിൽ ദുഃഖഭാവം വന്നുചേരുന്നു.

6

ഹാ, കഷ്ടം!

ആദ്യം കുന്തിയിൽ ജനിച്ച ഞാൻ രാധേയൻ (രാധാപുത്രൻ) എന്നു പ്രസിദ്ധനായി. യുധിഷ്ഠിരൻ മുതലായ എന്റെ അനുജൻമാരാകട്ടെ പാണ്ഡവൻമാർ (പാണ്ഡു പുത്രൻമാർ) ആയി.

7

ക്രമപ്രകാരം വന്നുചേർന്ന ആ നല്ലകാലമാണിത്. ഗുണം തികഞ്ഞ ദിവസം ഇതാ വന്നുചേർന്നിരിക്കുന്നു. ഞാൻ ആയുധവിദ്യ അഭ്യസിച്ചത് നിഷ്ഫലമാണ്. പിന്നെ അമ്മയുടെ വാക്ക് എന്നെ തടയുകയും ചെയ്തിരിക്കുന്നു.

8

ഹേ, ശല്യരാജാവേ! എന്റെ അസ്ത്രത്തിന്റെ കഥ കേൾക്കൂ.

ശല്യൻ: എനിക്കുമുണ്ട് ഈ കഥ കേൾക്കാൻ താത്പര്യം.

കർണ്ണൻ: ആദ്യമേതന്നെ ഞാൻ ജമദഗ്നീപുത്രനായ പരശുരാമന്റെ സമീപത്തു പോവുകയുണ്ടായി.

ശല്യൻ: പിന്നെ, പിന്നെ.

കർണ്ണൻ: പിന്നീട്,

വിദ്യുല്ലതപോലെ ചെമ്പിച്ചതും ഉയർന്നതുമായ ജടക്കെട്ടു ധരിച്ചവനും, പ്രഭാമണ്ഡലമുദിക്കുന്ന മഴുവേന്തിയവനും, മഹർഷിമാരിൽവെച്ചു ശ്രേഷ്ഠനും, ഭൃഗുവംശത്തിന്റെ ധ്വജസ്തംഭവും, ക്ഷത്രിയൻമാരുടെ അന്തകനുമായ പരശുരാമന്റെ സമീപത്തുചെന്നു നമസ്കരിച്ചിട്ടു ഞാൻ മിണ്ടാതെ നിന്നു.

9

ശല്യൻ: പിന്നീട്, പിന്നീട്,

കർണ്ണൻ: അപ്പോൾ പരശുരാമൻ അനുഗ്രഹിച്ചിട്ട് എന്നോടു ചോദിച്ചു. “അങ്ങ് ആരാണു്? എന്തിനാണിവിടെ വന്നത്?” എന്ന്.

ശല്യൻ: പിന്നീട്, പിന്നീട്.

കർണ്ണൻ: അപ്പോൾ, ഭഗവാനേ! അസ്ത്രങ്ങളെല്ലാം അഭ്യസിക്കുവാൻ ഞാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നുവെന്നു പറഞ്ഞു.

ശല്യൻ: പിന്നീട്, പിന്നീട്.

കർണ്ണൻ: അപ്പോൾ, ഭഗവാനേ! അസ്ത്രങ്ങളെല്ലാം അഭ്യസിക്കുവാൻ ഞാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നുവെന്നു പറഞ്ഞു.

ശല്യൻ: പിന്നീട്, പിന്നീട്,

കർണ്ണൻ: അപ്പോൾ, ഭഗവാൻ എന്നോടു പറഞ്ഞു- ഞാൻ ബ്രാഹ്മണർക്കുമാത്രമേ ഉപദേശം നൽകുകയുള്ളൂ. ക്ഷത്രിയർക്കു നൽകുകയില്ല എന്ന്.

ശല്യൻ: ഭഗവാനു ക്ഷത്രിയവംശത്തിൽ പിറന്നവരോടു പൂർവ്വവൈരാഗ്യമുണ്ടല്ലോ? പിന്നീട്, പിന്നീട്,

കർണ്ണൻ: അപ്പോൾ “ഞാൻ ക്ഷത്രിയനല്ലെന്നു” പറഞ്ഞ് അസ്ത്രോപദേശം സ്വീകരിക്കുവാൻ ആരംഭിച്ചു.

ശല്യൻ: പിന്നീട്, പിന്നീട്,

കർണ്ണൻ: അനന്തരം കുറച്ചുകാലത്തിനുശേഷം ഒരിക്കൽ ഫലമൂലങ്ങളും ചമതകളും കൃശകളും കുസുമങ്ങളും കൊണ്ടുവരുന്നതിനായി ഞാൻ ഗുരുവിനോടുകൂടിപ്പോയി.

ശല്യൻ: പിന്നീട്, പിന്നീട്,

കർണ്ണൻ: പിന്നെ വനത്തിൽ ചുറ്റിസഞ്ചരിച്ചതുകൊണ്ടു ക്ഷീണിച്ച ഗുരു എന്റെ മടിയിൽക്കിടന്നുറക്കത്തിലായി.

ശല്യൻ: പിന്നീട്, പിന്നീട്.

കർണ്ണൻ: അനന്തരം,

ദുർഭാഗ്യംകൊണ്ടു വജ്രമുഖമെന്ന ഒരു കൃമി എന്റെ തുടയിൽ കടിച്ചു മുറിവേല്പിച്ചു. എന്നാൽ ഉറങ്ങിക്കിടക്കുന്ന ഗുരു ഉണരുമോ എന്നു ഭയന്നു ഞാൻ ആ വേദന ധൈര്യത്തോടെ സഹിച്ചു. രക്തത്തിൽ കുളിച്ച അദ്ദേഹം പിടഞ്ഞത് എഴുന്നേറ്റ് അത്യധികം കോപിച്ചു കാര്യം മനസ്സിലാക്കി എന്നെ ശപിക്കുകയും ചെയ്തു- പ്രയോഗിക്കേണ്ട സമയത്തു നിന്റെ അസ്ത്രങ്ങൾ നിഷ്ഫലങ്ങളായിത്തീരട്ടെ എന്ന്.

10

ശല്യൻ: അദ്ദേഹം പറഞ്ഞതു വലിയ കഷ്ടമായിപ്പോയി.

കർണ്ണൻ: ആദ്യമായി ഞാൻ അസ്ത്രത്തിന്റെ സ്ഥിതി ഒന്നു പരിശോധിച്ചു നോക്കട്ടെ. (അങ്ങനെ ചെയ്തിട്ട്) ഈ അസ്ത്രങ്ങൾ നിർവീര്യങ്ങളായ പോലെ കാണപ്പെടുന്നു. മാത്രമല്ല,

വിവശങ്ങളായിത്തീർന്ന ഈ കുതിരകൾ ദീനതകൊണ്ടു കണ്ണുകൾ അടഞ്ഞ് ഇടയ്ക്കിടെ തടഞ്ഞുവീഴുവാൻ ഭാവികുന്നു. ഏഴിലംപാലയുടെ

ഗന്ധംപോലെയുള്ള മദജലത്തിന്റെ ഗന്ധത്തോടുകൂടിയ ആനകളും യുദ്ധത്തിൽ പിൻമാറ്റം സൂചിപ്പിക്കുന്നതായി തോന്നുന്നു. 11

ശാവകളും പെരുമ്പറകളും നിശ്ശബ്ദങ്ങളായിരിക്കുന്നു.

ശല്യൻ: അയ്യോ! കഷ്ടം എന്താണിത്?

കർണ്ണൻ: ശല്യരാജാവേ! വേണ്ട, വിഷാദിക്കേണ്ട.

യുദ്ധത്തിൽ കൊല്ലപ്പെട്ടാൽ സ്വർഗ്ഗം ലഭിക്കുന്നു. ജയിച്ചാലോ യശസ്സു ലഭിക്കുന്നു. രണ്ടും ലോകത്തിൽ ആദരണീയങ്ങളാണ്. യുദ്ധം നിഷ്ഫലമല്ല.

12

മാത്രമല്ല,

യുദ്ധത്തിൽ താല്പര്യം നശിക്കാത്തവയും ഗരുഡവേഗതയുള്ളവയും ഐശ്വര്യമുള്ള കാംബോജകുലങ്ങളിൽ പിറന്നവയുമാണ് ഈ കുതിരകൾ. രക്ഷിക്കപ്പെടേണ്ടതാണെങ്കിൽ ഇവ എന്തെ രക്ഷിക്കട്ടെ. 13

ഗോക്കൾക്കും ബ്രാഹ്മണർക്കും മംഗളം ഭവിക്കട്ടെ. പതിവ്രതകൾക്ക് മംഗളം ഭവിക്കട്ടെ. യുദ്ധങ്ങളിൽ പിന്തിരിയാത്ത ഭടന്മാർക്കു മംഗളം ഭവിക്കട്ടെ. അവസരം വന്നുചേർന്ന എനിക്കു മംഗളം ഭവിക്കട്ടെ. ഇതാ ഞാൻ തെളിഞ്ഞിരിക്കുന്നു.

പാണ്ഡവന്മാരുടെ അസഹ്യമായ യുദ്ധങ്ങളിൽ പ്രവേശിച്ചു പ്രസിദ്ധങ്ങളായ ഗുണഗണങ്ങളോടുകൂടിയ യുധിഷ്ഠിരനെ ബന്ധിച്ചിട്ടു ശക്തിയേറിയ എന്റെ ശരങ്ങളെക്കൊണ്ട് അർജ്ജുനനെ വീഴ്ത്തി, സിംഹത്തെക്കൊന്നിട്ടു വനത്തെയെന്നപോലെ യുദ്ധങ്ങളെ ഞാൻ എളുപ്പത്തിൽ പ്രവേശിക്കത്തക്കതാക്കിത്തീർക്കും. 14

ശല്യരാജാവേ! നമുക്കു രഥത്തിൽ കയറാം.

ശല്യൻ: ശരി.

(രണ്ടുപേരും രഥത്തിൽ കയറുന്നതായി നടിക്കുന്നു.)

കർണ്ണൻ: ശല്യരാജാവേ! ആ അർജ്ജുനൻ എവിടെയുണ്ടോ അവിടേക്കുതന്നെ എന്റെ രഥം തെളിക്കൂ.

(അണിയറയിൽ)

ഹേ കർണ്ണാ! ഞാൻ ഏറ്റവും മഹത്തായ ഒരു ഭിക്ഷ യാചിക്കുന്നു.

കർണ്ണൻ: (കേട്ടിട്ട്) ഏ! വീര്യമുള്ള ശബ്ദം!

ഈ ശ്രീമാൻ കേവലം ഒരു ബ്രാഹ്മണശ്രേഷ്ഠനല്ല. കാരണം വലിയ പ്രഭാവമുണ്ട്. ഇയാളുടെ ധീരമധുരമായ ശബ്ദം കേട്ടിട്ടു കുതിച്ചുസഞ്ചരിച്ചു കൊണ്ടിരിക്കുന്ന എന്റെ ഈ കുതിരകൾ ചെവികുർപ്പിച്ചു നിർന്നിമേഷദൃഷ്ടിയോടെ കഴുത്തു വളച്ചു മുഖം തിരിച്ചു ദേഹത്തിനു സ്വാതന്ത്രമില്ലാതെ ചിത്രത്തിലെഴുതിയതുപോലെ നില്ക്കുന്നു. 15

ആ ബ്രാഹ്മണനെ വിളിക്കൂ. വേണ്ട, വേണ്ട. ഞാൻതന്നെ വിളിക്കാം. ഭഗവൻ! ഇതിലേ, ഇതിലേ.

(അനന്തരം ബ്രാഹ്മണവേഷത്തിൽ ദേവേന്ദ്രൻ പ്രവേശിക്കുന്നു.)

ദേവേന്ദ്രൻ: ഹേ മേഘങ്ങളേ! നിങ്ങളെല്ലാം സൂര്യനൊന്നിച്ചുതന്നെ മടങ്ങിപ്പോകുവിൻ. (കർണ്ണന്റെ സമീപത്തിൽ ചെന്നിട്ട്) ഹേ, കർണ്ണാ! ഞാൻ വളരെ വലിയ ഭിക്ഷ യാചിക്കുന്നു.

കർണ്ണൻ: ഹേ ഭഗവൻ! ഞാൻ വളരെ സന്തോഷിച്ചിരിക്കുന്നു.

മഹാരാജാക്കന്മാരുടെ കിരീടങ്ങളിലെ രത്നങ്ങൾകൊണ്ടു ചുവന്ന പാദകമലങ്ങളോടുകൂടിയ ഞാനിന്നു ലോകത്തിൽ കൃതാർത്ഥനായി. ബ്രാഹ്മണ

ശ്രേഷ്ഠന്മാരുടെ ചരണധൂളികൊണ്ടു പരിപാവനമായ കിരീടത്തോടു കൂടിയ കർണ്ണൻ- ഞാൻ- ഇതാ അവിടുത്തെ നമസ്കരിക്കുന്നു. 16

ദേവേന്ദ്രൻ: (വിചാരം) എന്താണ് ഞാൻ പറയേണ്ടത്?

ദീർഘായുസ്സായി ഭവിച്ചാലും എന്നു ഞാൻ പറയുകയാണെങ്കിൽ ദീർഘായുസ്സായി ഭവിക്കും. പറഞ്ഞില്ലെങ്കിൽ എന്നെ മുഴുനെന്നു വിചാരിച്ച് അനാദരിക്കും. അതിനാൽ രണ്ടുമൊഴിവാക്കി ഞാനെന്നു പറയും? ആവട്ടെ, ഉപായമുണ്ട്. (വെളിവായി) ഹേ കർണ്ണാ! സൂര്യനെപ്പോലെയും ചന്ദ്രനെപ്പോലെയും ഹിമവാനെപ്പോലെയും സമുദ്രത്തേപ്പോലെയും നിന്റെ കീർത്തി നിലനില്ക്കട്ടെ!

കർണ്ണൻ: ഭഗവാനേ! ദീർഘായുസ്സായി ഭവിച്ചാലും എന്നു പറഞ്ഞുകൂടെ? അല്ലെങ്കിൽ ഇതുതന്നെയാണ് നല്ലത്. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ,

മനുഷ്യൻ വളരെ പണിപ്പെട്ടു നേടേണ്ടതു ധർമ്മമാണല്ലോ? രാജാവിന്റെ ഐശ്വര്യങ്ങൾ പാമ്പിന്റെ നാക്കുപോലെ ചഞ്ചലങ്ങളാണ്. അതിനാൽ പ്രജകളെ പരിപാലിക്കുന്നതിൽമാത്രം ശ്രദ്ധിച്ചു ദേഹങ്ങൾ നശിച്ചാൽ ഗുണങ്ങൾ നിലനില്ക്കുന്നു. 17

ഭഗവാനേ! എന്താണ് ആഗ്രഹിക്കുന്നത്? ഞാൻ എന്താണ് തരേണ്ടത്?

ദേവേന്ദ്രൻ: വളരെ വലിയ ഭിക്ഷയാണ് ഞാൻ യാചിക്കുന്നത്.

കർണ്ണൻ: വളരെ വലിയ ഭിക്ഷ ഞാൻ അവിടുത്തേക്കു തരാം. എന്റെ സമ്പത്തുകൾ കേൾക്കുക.

ഗുണമുള്ളതും അമൃതുപോലെയുള്ള ക്ഷീരധാര വർഷിക്കുന്നതും സംതൃപ്തമായ മുരിക്കുട്ടികൾ പിന്തുടരുന്നതും യുവത്വമുള്ളതും അർത്ഥികൾക്ക്

ആഗ്രഹിക്കത്തക്കതും പരിശുദ്ധവും സ്വർണ്ണം പൊതിഞ്ഞ കൊമ്പുകളോടു കൂടിയതുമായ ആയിരം ഗോക്കളെ ഞാൻ തരാം. 18

ദേവേന്ദ്രൻ: ആയിരം ഗോക്കളെയെന്നോ? കുറച്ചുനേരം പാൽ കുടിക്കാം. വേണ്ട കർണ്ണാ, എനിക്കു വേണ്ട.

കർണ്ണൻ: അങ്ങ് ഇഷ്ടപ്പെടുന്നില്ലേ? ഇതുകൂടി കേൾക്കുക-

സൂര്യന്റെ കുതിരകളോടു തുല്യങ്ങളും രാജലക്ഷ്മിയെ നേടിത്തരുന്നതും എല്ലാ രാജാക്കന്മാരും ബഹുമാനിക്കുന്നതും മാന്യമായ കാംബോജത്തിൽ പിറന്നതും ഗുണപൂർണ്ണവും വായുവേഗമുള്ളതും യുദ്ധത്തിൽ പരാക്രമം വ്യക്തമാക്കിയിട്ടുള്ളതുമായ അശ്വസഹസ്രം ഞാൻ ഉടനെ തരാം. 19

ദേവേന്ദ്രൻ: അശ്വമെന്നോ? കുറച്ചുനേരം കയറിയിരിക്കാം. വേണ്ട കർണ്ണാ, എനിക്കു വേണ്ട.

കർണ്ണൻ: ഭഗവാനു വേണ്ടേ? മറ്റൊന്നുകൂടി കേൾക്കുക-

മദജലമൊഴുകുന്ന കപോലങ്ങളോടുകൂടിയതും വണ്ടുകളാൽ സേവിക്കപ്പെടുന്നതും വലിയ പർവ്വതങ്ങൾപോലെ ശോഭിക്കുന്നതും മേഘംപോലെ അത്യുച്ഛത്തിൽ ഗർജ്ജിക്കുന്നതും സ്വച്ഛങ്ങളായ നഖങ്ങളോടും ദന്തങ്ങളോടും കൂടിയതും യുദ്ധത്തിൽ ശത്രുക്കളെ നശിപ്പിക്കുന്നതുമായ ആനകളുടെ കൂട്ടം ഇതാ ഞാൻ തരാം. 20

ദേവേന്ദ്രൻ: ആനയെന്നോ? കുറച്ചുനേരം കയറിയിരിക്കാം. വേണ്ട കർണ്ണാ, എനിക്കു വേണ്ട.

കർണ്ണൻ: അവിടുത്തേക്കു വേണ്ടേ? മറ്റൊന്നു കൂടി കേൾക്കുക. വേണ്ടുവോളം സ്വർണ്ണം തരാം

ദേവേന്ദ്രൻ: വാങ്ങിക്കൊണ്ടുപോകണമോ? വേണ്ട കർണ്ണ, എനിക്കു വേണ്ട.

കർണ്ണൻ: എന്നാൽ ഭൂമി ജയിച്ചു കീഴടക്കിത്തരാം.

ദേവേന്ദ്രൻ: ഭൂമികൊണ്ടു ഞാൻ എന്തു ചെയ്യും?

കർണ്ണൻ: എന്നാൽ എന്റെ ശിരസ്സും തരാം.

ദേവേന്ദ്രൻ: അയ്യയ്യോ!

കർണ്ണൻ: ഭയപ്പെടേണ്ട, ഭയപ്പെടേണ്ട. അവിടുന്ന് പ്രസാദിക്കണേ. മറ്റൊന്നുകൂടി കേൾക്കൂ-

അവയവങ്ങളോടൊന്നിച്ചുണ്ടായതും എന്റെ ദേഹത്തിനു രക്ഷയായിട്ടുള്ളതും ദേവാസുരന്മാർക്കുപോലും മഹാസ്ത്രങ്ങളെക്കൊണ്ടു പിളർക്കുവാൻ കഴിയാത്തതുമാണ് ഇത്. എന്നാലും കവചം കുമ്പസാരങ്ങളോടുകൂടി ഭഗവാൻ ഇഷ്ടപ്പെടുമെങ്കിൽ ഞാൻ സന്തോഷത്തോടെ തരാം. 21

ദേവേന്ദ്രൻ: തരൂ, തരൂ.

കർണ്ണൻ: (വിചാരം) ഇതുതന്നെയാണ് ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ ആഗ്രഹം. അനേകം കവചങ്ങളുറിയുന്ന കൃഷ്ണന്റെ സൂത്രമായിരിക്കുമോ? അതും ആകട്ടെ! ഛരീ! പശ്ചാത്തപിക്കുന്നതു ശരിയല്ല. ഒരു സംശയവുമില്ല. (വെളിവായി) സ്വീകരിക്കുക.

ശല്യൻ: അംഗരാജാവേ! കൊടുക്കരുത്, കൊടുക്കരുത്.

കർണ്ണൻ: ശല്യരാജാവേ! അരുത്, തടയരുത്. നോക്കൂ..

കാലപ്പഴക്കത്തിൽ പഠിച്ച വിദ്യ മറന്നുപോകുന്നു. നല്ല തറകെട്ടിയ മരങ്ങൾ വീണുപോകുന്നു. ജലാശയങ്ങളിലുള്ള വെള്ളം വറ്റിപ്പോകുന്നു. ഹോമിച്ചതും ദാനം ചെയ്തതും അങ്ങനെയൊന്നെ നിലനിൽക്കുന്നു. 22

അതിനാൽ സ്വീകരിക്കുക. (അറുത്തു കൊടുക്കുന്നു.)

ദേവേന്ദ്രൻ: (വാങ്ങിയിട്ട്, വിചാരം.) ഹാവു! ഞാൻ ഇവ കൈവശപ്പെടുത്തി. ആദ്യ മേതന്നെ അർജ്ജുനൻ ജയിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി എല്ലാ ദേവൻമാരോടുംകൂടി ആലോചിച്ചുറച്ചതെന്നോ അതു ഞാൻ നിറവേറ്റി. അതിനാൽ ഞാനും ഐരാവതത്തിന്മേൽ കയറി അർജ്ജുനകർണ്ണൻമാരുടെ ദന്ധയുദ്ധം കാണട്ടെ. (പോയി.)

ശല്യൻ: ഹേ, അംഗരാജാവേ! അങ്ങയെ ചതിച്ചു.

കർണ്ണൻ: ആര്?

ശല്യൻ: ദേവേന്ദ്രൻ.

കർണ്ണൻ: ഇല്ല. ദേവേന്ദ്രനെ ഞാനാണ് ചതിച്ചത്. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ,

ബ്രാഹ്മണരാൽ അനേകം യാഗങ്ങൾകൊണ്ട് തൃപ്തിപ്പെടുത്തപ്പെട്ടവനും അർജ്ജുനനോടു കൂടിയവനും അസുരസംഘങ്ങളെ മർദ്ദിച്ചവനും ഐരാവതത്തിന്റെ പുറത്തു തട്ടി തഴമ്പിച്ച വിരലുകളോടു കൂടിയവനും ആയ ദേവേന്ദ്രനെ കൃതകൃത്യനാക്കാൻ ഞാൻ വേണ്ടിവന്നല്ലോ.

(ബ്രാഹ്മണവേഷത്തിൽ പ്രവേശിച്ചിട്ട്)

ദേവദൂതൻ: ഹേ, കർണ്ണാ! കവചകുണ്ഡലങ്ങൾ വാങ്ങിയതിനാൽ പശ്ചാത്താപം തോന്നിയ ദേവേന്ദ്രൻ അങ്ങയെ അനുഗ്രഹിച്ചിരിക്കുന്നു. പാണ്ഡവൻമാരിൽ ഒരുവനെ കൊല്ലുന്നതിനായി ഒരിക്കലും നിഷ്ഫലമാകാത്ത വിമലയെന്ന പേരുള്ള ഈ വേൽ സ്വീകരിക്കുക.

കർണ്ണൻ: ഛീ! ഞാൻ കൊടുത്തതിനു പകരം വാങ്ങുകയില്ല.

ദേവദൂതൻ: ബ്രാഹ്മണന്റെ വാക്കനുസരിച്ചു സ്വീകരിക്കുക.

കർണ്ണൻ: ബ്രാഹ്മണന്റെ വചനമെന്നോ? അതു ഞാൻ മുമ്പൊരിക്കലും തള്ളിക്കളഞ്ഞിട്ടില്ല. എപ്പോൾ എനിക്കു കിട്ടും?

ദേവദൂതൻ: എപ്പോൾ വിചാരിക്കുന്നുവോ അപ്പോൾ കിട്ടും.

കർണ്ണൻ: ശരി, ഞാൻ അനുഗൃഹീതനായി. അങ്ങു മടങ്ങിപ്പൊയ്ക്കൊള്ളൂ.

ദേവദൂതൻ: അങ്ങനെയാകട്ടെ. (പോയി.)

കർണ്ണൻ: ശല്യരാജാവേ! നമുക്കു രഥത്തിൽ കയറാം.

ശല്യൻ: ശരി.

(രഥത്തിൽ കയറുന്നതായി നടിക്കുന്നു.)

കർണ്ണൻ: ഏ! ഒരു ശബ്ദം കേൾക്കുന്നതുപോലെ തോന്നുന്നു. എന്താണിത്?

പ്രളയസമയത്തെ സാഗരഗർജ്ജനംപോലെയുള്ള ഈ ശബ്ദം കൃഷ്ണന്റെ ആയിരിക്കുമോ? ആവില്ല. അത് അർജ്ജുനന്റെയാണ്. യുധിഷ്ഠിരന്റെ പരാജയം കൊണ്ടു കോപിച്ച അർജ്ജുനൻ ഇന്നു തീർച്ചയായും യഥാശക്തി യുദ്ധം ചെയ്യും. 24

ശല്യരാജാവേ! ആ അർജ്ജുനൻ എവിടെയോ അവിടേക്കുതന്നെ എന്റെ രഥം തെളിക്കൂ.

ശല്യൻ: ശരി.

ഭരതവാക്യം

ലോകത്തിലെല്ലായിടത്തും സമ്പത്തുകൾ ഉണ്ടാകട്ടെ. ആപത്തുകൾ എല്ലായ്പ്പോഴും ഇല്ലാതാകട്ടെ. രാജഗുണങ്ങൾ തികഞ്ഞ രാജാവ് ഒറ്റയ്ക്കു നമ്മുടെ ഭൂമി ഭരിക്കട്ടെ. 25

(രണ്ടുപേരും പോയി)

കർണ്ണഭാരം കഴിഞ്ഞു.

* * * *

UNIT-III

Intensive Study of Kumarasambhava-

Canto V, Verses 30-86

कुमारसंभवं

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अन्वय :- अथ अजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक् ब्रह्ममयेन तेजसा ज्वलन् इव कश्चित्
जटिलः शरीरबद्धः प्रथमाश्रमः यथा तपोवनं विवेश ।

संजी ०- अथेति । अथानन्तरमजिनं कृष्णमृगत्वक् । आषाढः प्रयोजनमस्येत्याषाढः
पालाशदण्डः । ‘पालाशो दण्ड आषाढः’ इत्यमरः । ‘विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः’
इत्यणप्रत्ययः । इत्यणप्रत्ययः । तयोर्धरस्तथोक्तः प्रगल्भवाक्प्रौढवचनो ब्रह्ममयेन वैदिकेन
तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलन्निव स्थितः । इवशब्दो निर्धारणार्थः । कश्चिदनिर्दिष्टो
जटिलो जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः । पिच्छादित्वादिलक्षप्रत्ययः । शरीरबद्धो बद्धशरीरः ।
शरीरवानित्यर्थः । वाहिताग्न्यादिषु पाठात्साधुः । प्रथमाश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव ।
यथाशब्द इवार्थे । तपोवनम् । देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥३०॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

अन्वय :- आतिथेयी पार्वती तं बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय। साम्ये निविष्टचेतसाम् अपि वपुर्विशेषेषु अतिगौरवाः क्रियाः भवन्ति।

संजी ० - तमिति। अतिथिषु साध्व्यातिथेयी। ‘पथ्यतिथी’ त्यादिना ढञ्चत्ययः। ‘टिढ्ढाणत्रि’- त्यादिना डीप्। पार्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया। बहुमानः पूर्वो यस्यास्तया। गौरवपूर्वयेत्यर्थः। सपर्ययार्चया ‘सपर्यार्चाहणाः समा’ इत्यमरः। प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम। कथं ममानेऽपि तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरत आह- साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्तिविशेषेष्वतिशायितं गौरवं यासु वा अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः क्रियाश्चेष्टा भवन्ति। प्रवर्तन्त इत्यर्थः। साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः॥ ३१॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम्।

उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥३२॥

अन्वयः- स विधि प्रयुक्तां सत्क्रियां परिगृह्य क्षणं परिश्रमं विनीय च नाम उमां ऋजुना एवं चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रमः सन् वक्तुं प्रचक्रमे।

संजी ० -विधीति। स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्तामनुष्ठितां सत्क्रियां पूजां परिगृह्य
स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं च विश्रामं च विनीयनाम्। नामेत्यपरमार्थे। अथोमामृजुनैव
विलासरहितेनैव चक्षुषा पश्यन्ननुज्झितक्रमो/त्यक्तोचितपरिपाटीकः सन्। वक्तुं प्रचक्रमे
प्रारेभे॥३२॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते।

अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अन्वयः- अपि क्रियार्थां समित्कुशं सुलभम्? अपि जलानि ते स्नानविधिक्षमाणि
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे? खलु शरीरम् आद्यम् धर्मसाधनम् अस्ति।

संजी ० - अपीति। अत्रपिशब्दः प्रश्ने। क्रियार्थां होमादिकर्मानुष्ठानार्थम्।
समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम्। ‘जातिरप्राणिनाम्’ इति द्वन्द्वैकवद्भावः। सुलभमपि
सुलभं कच्चित्। जलानि ते तव स्नानविधिक्षमाणि तपसि प्रवर्तसे/पि। देहमपीडयित्वा
तपश्चरसि कच्चिदित्यर्थः। युक्तं च नामैतत्। खलु यस्माच्छरीरमाद्यं धर्मसाधनम्। धर्मस्तु
कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च वपुरेव मुख्यं साधनम्। सति देहे
धर्मोर्थकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्वर्गाः साध्यन्ते। अत एव ‘सततमात्मानमेव गोपयीत’
इति श्रुतिः ॥३३॥

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्।

चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अन्वयः- अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतम् आसां वीरुधां प्रवालम् अनुबन्धि यत्
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते दन्तवाससा तुलाम् आरोहति ।

संजी ०- अपीति । त्वयावर्जितेन सिक्तेन वारिणा संभृतं जनितमासां वीरुधां लतानां
प्रवालं पल्लवमनुब्ध्यप्यनुस्यूतं किम् । यत्प्रवालं चिरोज्झितशिचरकालत्यक्तो लाक्षारागो येन
तत्तथापि पाटलम् । स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तव
दन्तवाससाधरेण । ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी इत्यमरः । तुलां साम्यमारोहति ।
गच्छतीत्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगे/पि 'तुल्यार्थेतुलोपमाभ्यामि' ...ति
न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव ग्रहणादिति ॥ ३४ ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि ! प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥

अन्वयः- करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः अपि प्रसन्नम् । उत्पलाक्षि ! य
प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षि सादृश्यं प्रयुञ्जते इव ।

संजी ०- अपीति । करस्थान्दर्भान्प्रणयेन स्नेहेनापहरन्तीति ते तथोक्तेषु ।
सापराधेष्विति भावः । 'करस्थदर्भप्रणयापराधिषु' इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनयापराधिषु
हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नमपि ? न क्षुभितं किम् । सापराधेष्वपि न कोपितव्यं

तपस्विभिरिति भावः। हे उत्पलाक्षि, य हरिणाः प्रचलैश्चञ्चलैर्विलोवनेर्नेत्रैस्त-वाक्षिसादृश्यं
प्रयुञ्जत इवाभिनयन्तीव। प्रसन्नत्वात्मृगनेत्राणि त्वन्नयनेः साम्यमुपयान्तीति भावः।
‘उत्पलक्षेपचलै’ इति पाठान्तर ‘उत्पलकम्पचलैः। भावानयने द्रव्यानयनमिति न्यायेन
क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः। ॥३५॥

यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः।

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने ! तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥

अन्वयः- हे पार्वति ‘पापवृत्तये रूपं न’ इति यदुच्यते तद्वचः अव्यभिचारि। तथा
हि (हे) उदारदर्शने। ते शीलं तपस्विनाम् अपि उपदेशतां गतम्।

संजी ०- यदिति। हे पार्वति ! रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तिये पापाचरणाय न भवतीति
यदुच्यते। लोकैरिति शेषः। तद्वचो न व्यभिचरति न स्वलतीत्यव्यभिचारि सत्यम्।
‘यत्राकृतिस्तत्र गुणाः’ ‘न सुरूपाः पापसमभाचारा भवन्ति’ इत्यादयो लोकवादा न
विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः। किमितिज्ञायते-तथाहि। हे उदारदर्शने आयताक्षि ! सुरूपे
इत्यर्थः। अथवोन्नतज्ञाने। विवेकवतीत्यर्थः। ते तव शीलं सद्वृत्तम्, ‘शीलं स्वभावे सद्वृत्ते’
इत्यमरः। तपस्विनामप्युपदिश्यते/नेनेत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्तामुपदेशतां गतं प्राप्तम्।
मुनयो/पि, त्वां वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्तन्त इति भावः॥ ३६॥

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्चुतैः।

यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥३७॥

अन्वय :- एष महीधरः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः दिवः च्युतैः गाङ्गैः जलैः तथा न पावितः यथा अनाविलैः त्वदीयैः चरितैः सान्वयः पावितः।

संजी० — विकीर्णैति। एष महीधरो हिमवान्। सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः।

‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ इति समासः। विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षीणां सम्बन्धिभिर्बलिभिः पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति ये तथोक्तैर्दिवोन्तरिक्षाच्च्युतैर्गाङ्गैः सलिलैस्तथा न पावितः। अनाविलैरकलुषैस्त्वदीयैश्चरितैर्यथा सान्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः॥ ३७॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि !

त्वया मनोनिर्विषयार्थं कामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

अन्वय :- हे भाविनि, अनेन धर्मः सविशेषम् अद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति। यत् मनोनिर्विषयार्थं कामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते।

संजी ० - अनेनेति। हे भाविनि प्रशस्ताभिप्राये! अनेन कारणेन धर्मः सविशेषं सातिशयमद्य मे। त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः। ‘त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः इत्यमरः। तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति। यद्यस्मात्कारणान् मनसो

निर्विषयावर्थकामौ यस्यास्तया त्वयैको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते। यत्त्वयार्थकामौ
विहाय धर्म एवावलम्बितः, अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥३८॥

सम्प्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति-

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि।

यतः सतां संनतगात्रि! संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३६॥

अन्वय :- आत्मना प्रयुक्तसंस्कारविशेषं मां परं संप्रतिपत्तुं न अर्हसि। हे संनतगात्रि
यतः मनोषिभिः सतां संगतं साप्तपदीनम् उच्यते।

संजी० — प्रयुक्तेति। आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य
तं मां परमन्यं संप्रतिपत्तुमवगन्तुं नार्हसि। हे संनतगात्रि संनताङ्गि! ‘अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः’
इति वक्तव्यान्डीप्। यतः कारणान्मनस ईषिभिर्मनीषिभिर्विद्वद्भिः। शकन्ध्वादित्वात्साधुः।
सतां संगतं सख्यं सप्तभिः पदैरापद्यत इति साप्तपदीनं सप्तपदोच्चारणसाध्यमुच्यते।
तच्चावयोस्त्वत्कृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः। ‘साप्तपदीनं सख्यम्’ इति
निपातनात्साधु ॥ ३९ ॥

अतोऽत्रि किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने! न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥४०॥

अन्वय :- हे तपोधने अतः अत्र बहुक्षमां भवतीं द्विजातिभावात् उपपन्नचापलः
अयं जनः किञ्चित्प्रष्टुमनाः अस्ति। रहस्यं न चेत् प्रतिवक्तुम् अर्हसि।

संजी ० - अत इति। हे तपोधने! अतः सख्याद्वेतोरत्र प्रस्तावे बहुक्षमाम्।
बहुक्तिसहाम्, यद्वा क्षमावतीम्। भवतीं त्वां द्विजातिभावाद् ब्राह्मणत्वादुपपन्नचापलः
सुलभधाष्ट्योऽयं जनः। स्वयमित्यर्थः। किञ्चित्प्रष्टुं मनो यस्य स किञ्चित्प्रष्टुमनाः
प्रष्टुकामः। ‘तुं काममनसोरपी’ ति मकारलोपः। रहसि भवं रहस्यं गोप्यं न
चेत्प्रतिवक्तुमर्हसि॥४०॥

प्रष्टव्यमाह-

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद॥४१॥

अन्वय :- प्रथमस्य वेधसः कुले प्रसूतिः। वपुः त्रिलोकसौन्दर्यम्। अमृग्यम्
ऐश्वर्यसुखम्। वयः तपः फले स्यात् किम् अतः परं वद।

संजी ०- कुल इति। प्रथमस्य वेधसो हिरण्यगर्भस्य कुलेऽन्ववाये प्रसूतिरुत्पत्तिः।
यज्ञार्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः इति ब्रह्मपुराणवचनात्। वपुः रारीर त्रयाणां लोकानां
सौन्दर्यमिवोदितमेकत्र समाहृतम् ऐश्वर्यसुखं संपत्सुखममृग्यमन्वेषणीयं न भवति। किन्तु

सिद्धमेवेत्यर्थः। वयो नवम्। यौवनमित्यर्थः। अतः परमतो/न्यत्कि तपःफलं स्याद्द्वद। अस्ति
चेदिति शेषः। न किञ्चदस्तीत्यर्थः ॥४९॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि ! त्वयि ॥४२॥

अन्वयः- दुःसहाद् अनिष्टाद् अपि मनस्विनीनाम्, ईदृशी प्रतिपत्तिः भवति नाम।
(कितु) हे कृशोदरि विचारमार्गप्रहितेन ! विचारमार्गप्रहितेन चेतसा तत् च त्वयि न दृश्यते।

संजी ० - भवतीति ॥ दुःसहात्सोढुमशक्यादनिष्टाद्भर्त्रादिकृतादपि मनस्विनीनां
धीरस्त्रीणामीदृशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः। 'प्रति-प्रत्तिस्तु गौरवे। प्राप्तौ प्रवृत्तौ
प्रागल्भ्ये' इति केशवः। भवति नाम। नामेति सम्भावनायाम्। विचारमार्गं प्रहितेन चेतसा
चित्तेन तदनिष्टं च। हे कृशोदरि ! त्वयि न दृश्यते। विचार्यमाणे तदपि
नास्त्यसम्भावितत्वादित्यर्थः ॥४२॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति-

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः कर प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥४३॥

अन्वय :- हे सुभ्रु ! इयम् आकृतिः अलभ्यशोकाभिभवाः। पितुः गृहे विमानना
कुतः। तव पराभिमर्शः न अस्ति। पन्नगरत्नसूचये कः करं प्रसारयेत् ।

संजी ० - अलभ्येति। हे सुभ्रु! इयं त्वदीयाकृतिर्मूर्तिरलभ्यो लब्धुमनर्हः शोकेन भर्त्राद्यवमानजेन दुःखेनाभिभवस्तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता। दृश्यत इति शेषः। असम्भावितश्चायमर्थ इत्याह-पितुर्गृहे विमाननावमानः कुतः। न सम्भाव्यत एवेत्यर्थः। सुभ्रु! कुतस्तातगृहे/विमाननम्' इति पाठान्तरकरणं तु साध्वसमेवोक्तोपपत्तिसम्भवात्। अन्यत्रापि 'सुभ्रु! त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम्'। इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वा शस्थवृत्ते पादादौ जगणभङ्गप्रसङ्गच्चेत्यलं गोष्ठीभिः। न चाप्यन्यस्माद्भावीत्याह- पराभिमर्शः परधर्षणं तु तव नास्ति। पन्नगरत्नसूचये फणिशिरोमणिशलाकां ग्रहीतुमित्यर्थः। 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी। करं हस्तं कः प्रसारयेत् 'सुभ्रु' इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् 'नेयडुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् 'अम्बार्थनद्योहस्वः'। इति ह्रस्वत्वं नास्ति। तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित्। अन्ये तु अप्राणिजातेश्चारज्जवादीनाम्' इत्यत्र 'अलाबूः' 'कर्कन्धूः' इत्युकारान्तादप्युङ्- प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः। एतस्मादेव ज्ञापकात्त्वचिदूकारान्तस्याप्युङ्न्तत्वान्तदीत्वे भाष्यकारः। एतस्मादेव ज्ञापकात्त्वचिदूकारान्तस्याप्युङ्न्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्यमित्याहुः। अतएवाह वामनः- 'ऊकारादप्युङ्प्रकृतेः' इति ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

अन्वयः- हे गौरि ! किमिति त्वया यौवने आभरणानि अपास्य वार्धकशोभिवल्कलं धृतम्। यदि प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरो अरुणाय कल्पते (तर्हि) वद।

संजी — किमिति। हे गौरि ! किमिति केन हेतुना यौवने त्वयाभरणान्यपास्य विहाय। वृद्धस्य भावो वार्धकम्। मनोज्ञादित्वाद् वृञ्प्रत्ययः। ‘वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि’। इति विश्वः। तत्र शोभत इति वार्धकशोभि वल्कलं धृतम्। प्रदोषे रजनीमुखे स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी रात्रिररुणाय सूर्यसुताय कल्पते यद्यरुणं गन्तुं कल्पते किम्। वद ब्रूहि। ‘क्रियार्थोपपदस्ये-’ त्यादिना चतुर्थी। दीप्यमानशशाङ्कतारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः।। ४४।।

तप-प्रयोजनं निराकर्तुमाह-

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः, पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः।

अथोपयन्तारमलं समाधिना, न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्।।४५।।

अन्वयः-यदि दिवं प्रार्थयसे (तर्हि) श्रमः वृथा (कुतः) तव पितुः प्रदेशाः देवभूमयः (सन्ति) अथ उपयन्तारं (प्रार्थयसे) (तर्हि) समाधिना अलम्। तथा हि रत्नम् न अन्विष्यति (किन्तु) तत् मृग्यते।

संजी ०- दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि श्रमस्तपश्चरणप्रयासो
वृथा निष्फलः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षीः । कुतः ? तव पितुर्हिमवतः प्रदेशा
देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः तत्रत्या इत्यर्थः । अथोपयन्तारं वरं प्रार्थयसे तर्हि समाधिना
तपसालम् । न कर्तव्यमित्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । तथाहि रत्नं कर्तुं ।
नान्विष्यति न मृगयते । ग्रहीतारमिति शेषः । किन्तु तद्रत्नं मृगयते ग्रहीतृभिरिति शेषः । न
हि वरार्थं त्वया तपसि वर्तितव्यं किंतु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥४५॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्वासमालक्ष्य प्रश्नेषु च
प्रत्युत्तरमनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्क्याह-

निवेदितं निश्वासितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥

अन्वयः- त्वया सोष्मणा निःश्वासितेन निवेदितम् मे मनः तु संशयम् एव गाहते
(प्रथमं) ते प्रार्थयितव्य एव न दृश्यते(पुनः) प्रार्थितदुर्लभः कथं भविष्यति ।

संजी० - निवेदितमिति । सोष्मणा निश्वासितेन निश्वासवायुना निवेदितम् ।
चिन्तानुभावेनोष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः । तर्हि किं प्रश्नव्यसनेनेत्याह-मनस्तु
तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः ? ते तव । 'कृत्यानां कर्तारि वा' इति षष्ठी ।

प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्हं एव न दृश्यते। प्रार्थितदुर्लभः प्रार्थितो यो दुर्लभः स कथं भविष्यति? नास्त्येवेत्यर्थः ॥४६॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत्कृत्वाह-

अहो ! स्थिरः कोपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते।

उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥४७॥

अन्वय :- अहो ! तव ईप्सितः युवा कः। अपि स्थिरः (वर्तते) यः चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः श्लथलम्बिनीः जटाः उपेक्षते।

संजी ० - अहो इति। अहो चित्रम्। तवेप्सित आप्तुमिष्टो युवा कोपि स्थिरः कठिनः। वर्तत इति शेषः। कुतः। यो युवा चिराय चिरात्प्रभृति कर्णोत्पलशून्यता गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले श्लथाः शिथिलबन्धना अत एव लम्बिन्यस्ताः श्लथलम्बिनीः कलमाः शालिविशेषास्तेषामग्राणि तद्वत्पिङ्गला जटा उपेक्षते यस्त्वामीदृशीं दृष्ट्वा न व्यथते स् नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥४९॥

मुनिव्रतैस्त्वामितिमात्रकर्षितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्।

शाशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

अन्वयः- मुनिव्रतैः अतिमात्रकर्षितामिदिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां दिवा शाशाङ्कलेखाम् इव त्वां पश्यतः सचेतसः कस्य मनः न दूयते।

संजी ० - मुनिव्रतैरिति । मुनिव्रतैश्चान्द्रायणादिभिरतिमात्रमत्यन्तं कर्षितां कृशीकृतां
दिवाकरेण सूर्येणाप्लुष्टानि दग्धानि वातातपसंस्पर्शान्मृदुत्वाच्च श्यामीकृतानि
विभूषणस्थानानि भूषणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । अत एव दिवाहनि शशाङ्करेखामिव
स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसो जीवतः कस्य पुंसो मनो न दूयते न परितप्यते । अपि तु
सवंस्यैवेत्यर्थः ॥४७॥

अवौमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥४६॥

अन्वय- तव प्रियं सौभाग्यमदेन वञ्चितम् अवौमि । यः आत्मीयं वक्त्र
चतुरावलोकिनः अरालपक्ष्मणः अस्य चक्षुषः चिरं लक्ष्यं न करोति ।

संजी ० - अवौमीति । तव प्रियं वल्लभं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण कर्त्रा । वञ्चितं
विप्रलब्धमवौमि वेदिम् । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकत इति चतुरावलोकिनो/रालपक्ष्मणः
कुटिलरोम्णाः । ‘अरालं वृजिनं जिह्वम्’ इत्यमरः । अस्य त्वदीयस्य चक्षुष आत्मीयं वक्त्रं
मुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः । तदयं गर्वेण हतो
निष्फलात्मलाभो जात इति भावः ॥४९॥

क्रियच्चिरं श्राम्यसि गौरि ! विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।

तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥

अन्वयः- हे गौरि ! कियत् चिरं श्राम्यसि ? पूर्वाश्रमसञ्चितं मम अपि तपः
विद्यते। तदर्धभागेन काङ्क्षतं वरं लभस्व। तं च साधु वेदितुम् इच्छामि।

संजी०- कियदिति।। हे गौरि, कियत्किप्रमाणकम्। किमवधिकमित्यर्थः। चिरं
श्राम्यसि तपस्यसि। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। ममापि पूर्वाश्रमः चिरं श्राम्यसि तपस्यसि।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। ममापि पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्र संचितं संपादितं तपो
विद्यते अर्धश्चासौ भागश्च तेन तस्य तपसो/र्धभागेनैकदेशेन काङ्क्षितमिष्टं वरमुपयन्तारं
लभस्व। तं वरं साधु सम्यग्देदितुं ज्ञातुमिच्छामि। यद्यसौ यौग्यो भवति तदा ममापि
संमतिरिति भावः ॥५०॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम्।

अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥५१॥

अन्वय :- इति द्विजन्मनः प्रविश्य अभिहिता सा मनोगतं शंसितुम् न शशाक।
अथो परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां विवर्तितानञ्जनेत्रम् ऐक्षत।

संजी०-इतीति। इतीत्थं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्यान्तर्गत्वा। आप्तवद्रहस्यमुद्-
भाव्येत्यर्थः। अभिहितोक्ता सा पार्वती मनोगतं हृदिस्थं वरं शंसितुं वक्तुं न शशाक समर्था
नाभूत्। लज्जयेति शेषः। अथो/नन्तरं परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां सखीं विवर्तित

विचालितमनञ्जनं व्रतवशाद्द्विजितकज्जलं नेत्रं यस्मिन्कर्मणि तत्तथैक्षत। नेत्रसंज्ञयैव प्रत्युत्तरं
वाचयांचकारेत्यर्थः ॥५१॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो ! तव चेत्कुतूहलम्।

यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥५२॥

अन्वय :- तदीया सखी तम् वर्णिनम् उवाच। हे साधो ! तव कुतूहलं चेत् (तर्हि)

निबोध। यदर्थम् एतया अम्भोजम् उष्णवारणम् वपुः तपः साधनं कृतम्।

संजी० - सखीति॥ तस्याः पार्वत्याः इयं तदीया सखी वयस्यातम्। ‘वर्णः
प्रशस्तः’ इति क्षीरस्वामी। सोऽस्यास्तीति वर्णिनं ब्रह्मचारिणम्। ‘वर्णाद्ब्रह्मचारिणि’ इती
निप्रत्ययः। उवाच ब्रूते स्म। किमिति। हे साधो विद्वन्! तव कुतूहलं चेत्। श्रोतुमस्तीति
शेषः। तर्हि निबोधावगच्छ। आकर्णयेत्यर्थः। बुध अवगमने इति धातोर्भौवादिकाल्लोट्।
श्रोतव्यं किं तदाह- यस्मै लाभायेदं- यदर्थम्। ‘अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति
वक्तव्यम्। इति वार्त्तिक नियमात् क्रियाविशेषणम्। एतया पार्वत्याम्भोजं
पद्ममुष्णवारणमातपत्रमिव वपुः शरीरं तपःसाधनं कृतम्। तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते
श्रूयतामित्यर्थः ॥५२॥

‘दृङ्मनः सङ्गसंकल्पो जागरः कृशतारतिः।

हीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश॥’ इति।

तत्रास्याः काश्चिद्दशाः क्रममनादृत्यैव योजयति- 'इयम्' इत्यादिभिः षड्भिः

श्लोकैः --

इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधि श्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनीष

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्तुभिच्छति ॥ २३ ॥

अन्वय :- मानिनी इयं अधिश्रियः महेन्द्रप्रभृतीन् चतुर्दिगीशान् अवमत्ये मदनस्य निग्रहात् अरूपहार्यम् पिनाकपाणिं पतिम् आप्तुम् इच्छति ।

संजी०- इयमिति । मानिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमित्यभिमानवतीयं पार्वत्यधिश्रियो/धिकैश्वर्यान्महेन्द्रप्रभृतीनिन्द्रादींश्चतसृणां दिशामीशानिन्द्रवरुणयमकुबेरान् । 'तद्धितार्थे'- त्यादिनोत्तरपदसमासः । अवमत्यावधूय मदनस्य निग्रहान्निर्बर्हणाद्धेतोः । अकामुकत्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हार्यो वशीकरणीयो न भवतीत्यरूपहार्यं पिनाकः पाणौ यस्य तं पिनाकपाणिं हरम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति साधु । पतिं भर्तारमाप्तुमिच्छति । एतेन संकल्पावस्था सूचिता ॥ ५३ ॥

असह्यहुंकारनिर्वर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।

इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥

अन्वय :- विशोर्णमूर्तेः अपि पुष्पधन्वनः शिलीमुखः पुरा असह्य हुंकारनिर्वर्तितः (अतः) पुरारिम् अप्राप्तमुखः (सन्) इमां हृदि व्यायतपातम् अक्षिणोत् ।

संजी०- असह्येति। पुरा पूर्वमसह्येन सोढुमशक्येन हुङ्कारेण रौद्रेण निर्वर्तितः। अतएव पुरारिं हरमप्राप्तमुखो/प्राप्तफलो विशीर्णमुर्तेर्नष्टशरीरस्यापि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखो बाण इमां पार्वतीं हृदि व्यायतः। सुदूरावगाढ इति यावत् तादृक्पातः प्रहारो यस्मिन्कर्मणि तत्तथाक्षिणोदकर्षत्। दग्धदेहस्यापि मार्गणो लग्नः। ‘मृदुः सर्वत्र बाध्यते’ इति भावः। अनेन ‘विवृण्वती शैलसुतापि भावम्’ (३१६८) इत्यत्रोक्तं चक्षुःप्रीतिमनः- सङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तावस्थोपयोगितयानूद्य कार्श्यावस्था सूचिता।

तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका।

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

अन्वय :- तदा प्रभृति पितुः गृहे उन्मदमा ललाटिकाचन्दनधूसरालका बाला तुषारसंघातशिलातलेषु अपि जातु निर्वृतिं न लभते स्म।

संजी०- तदेति। तदेति छेदः। तदाप्रभृति। तत आरभ्येत्यर्थः। सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा। प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात्। पितुर्गृहे उन्मदनोत्कटमन्मथा ललाटिका तिलकः। ‘कणै- ललाटात्कनलंकारे’ इति कन्प्रत्ययः। तस्याश्चन्दनेन धूसरा धूसरवर्ण अलकारचूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदाचिदपि तुषारसंघातास्तुषारघनास्त एव शिलास्तासां तलेषूपरिभागेष्वपि निर्वृतिं सुखे न लभते स्म। एतेनारत्यपरसंज्ञा विषयविद्वेषा/विस्था द्वादशावस्थापक्षे संज्वरश्च व्यज्यते ॥५५॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्त्रलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥५६॥

अन्वयः- इयं पिनाकिनः चरिते उपात्तवर्णे (सति) सबाष्प कण्ठस्त्रलितैः पदैः
वनान्तसंगीतसखीः कन्तरराजकन्यकाः अनेकशः अरोदयत् ।

संजी०- उपात्तेति । पिनाकिनः शंभोश्चरिते त्रिपुरविजयादिचेष्टित उपात्तवर्णे
प्रारब्धगीतक्रमे । ‘गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रसुज्यते’ । इति हलायुधः । सबाष्पे
गद्गदे कण्ठे स्त्रलितैर्विरीर्णैः पदैः सुप्तिङन्तरूपैः करणैः । वनान्ते संगीतेन निमित्तेन
सखीर्वयस्याः । किन्नरराजकन्यका अनेकशो बहुशो/रोदयदश्रुमोक्षमकारयत् ।
हरचरितगानजनितमदनवेदनवेदनामेनां वीक्ष्य किन्नर्योऽपि रुरुदुरिति भावः । अत्र
वर्णस्त्रलनलक्षणकार्योक्त्या पुनः पुनस्तत्कारणीभूतमूच्छविस्थाप्रादुर्भावो व्यज्यते/न्यथा
सखीरोदनानुपपत्तेरिति । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था च व्यज्यते । ‘प्रलापो
गुणकीर्तनम्’ इत्यालंकारिकाः ॥५६॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।

क्व नीलकण्ठ! ब्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यण्ठार्पिबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

अन्वयः- (किं च) त्रिभागशेषासु निशासु क्षणं नेत्रे निमील्य हे नीलकण्ठ! क्व व्रजसि? इति अलक्ष्यवाक् असत्यकण्ठार्पित बाहुबन्धना सहसा व्यवबुध्यत।

संजी०- त्रिभागेति। किंचेति चार्थः। शिष्यत इति शेषः कर्मणि घञ्। त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषास्ववशिष्टासु। यद्वा रात्रेस्त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वान्तृतीयो भागास्त्रिभागः। संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते। यथा ‘शतांशः’ ‘सहस्रांशः’ इति। त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निमील्य मीलयित्वा सहसा सद्यः। हे नीलकण्ठ! क्व व्रजसि कुत्र गच्छसीत्यलक्ष्या निर्विषया वाग्वचनं यस्याः सा यथोक्ता तथासत्ये मिथ्याभूते कण्ठे/र्पितं बाहुबन्धनं यस्याः सा तथा सती व्यवबुध्यत बिबुद्धवती। एतेन जागरोन्मादौ सूचितौ ॥५७॥

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदद्गुगस्पृष्टस्पर्शाख्याश्चत्वारो विरहिणां विनोदाः। तत्र स्वप्नसंदर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह-

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्।

इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धयां रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

अन्वयः- यदा त्वं बुधैः सर्वगतः उच्यसे अतः भावस्थम् इदम् कथं न वेत्सि? इति मुग्धया (पार्वत्या) स्वहस्तोल्लिखितः चन्द्रशेखरः चन्द्रशेखरः रहसि उपालभ्यत।

संजी० - यदेति। यदा यत इत्यर्थः यदेति हेतावित्युक्त्वा गणव्याख्याने-
 ऽस्योदाहृतत्वात्। त्वां बुधैर्मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीत्युच्यसे। तत इत्यध्याहारः।
 भावे रत्याख्ये तिष्ठतीति भावस्थम्। त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः। इमं जनम्।
 इममित्यात्मनिर्देशः। कथं न वेत्सि न जानासीति मुग्धया मूढया।
 अर्किचित्करशिचत्रगतोपालभभ इत्यजानानयेत्यर्थः। तथा स्वहस्तेनोल्लिखितशिचत्रे
 लिखितश्चन्द्रशेखरो रहस्येकान्ते। सखीमात्रसमक्षमित्यर्थः। उपालभ्यत साधिक्षेपमुक्तश्च।
 उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सखी समक्षकरणाल्लज्जात्यागो
 व्यज्यत एव ॥५८॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती।

तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥५६॥

अन्वय :- जगत्पतेः तस्य अधिगमे अन्यं विधिं विचिन्वती यदा न अपश्यत तदा
 गुरोः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपोवनं प्रस्थिता।

संजी० - यदेति ॥ जगत्पतेस्तस्येश्वरस्याधिगमे प्राप्तावन्यं विधिमुपायं विचिन्वती
 मृगयमाणा यदा नापश्यत्तदेयं पार्वती गुरोः पितुरनुज्ञयास्माभिः सह तपसे तपश्चरितुं
 तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता ॥५९॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥६०॥

अन्वय :- सख्या स्वयं कृतजन्मसु तपःसाक्षिषु एषु द्रुमेषु अपि फलं दृष्टम्,
किन्तु शशिमौलिसंश्रयः अस्याः मनोरथः प्ररोहाभिमुखः अपि च न दृश्यते ।

संजी० - द्रुमेष्विति । सख्या पार्वत्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु । स्वयं
रोपितेष्वित्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद्रष्टुष्वेषु द्रुमेष्वपि फलं दृष्टं लब्धम् ।
जनितमित्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः शशिमौलिसंश्रयश्चन्द्रशेखरविषयो मनोरथस्तु
प्ररोहाभिमुखोऽङ्कुरीन्मुखोऽपि न दृश्यते । ‘प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कुरः’ इति वैजयन्ती ।
स्वयं रोपितवृक्षफलकालेऽप्यस्या मनोरथस्य नाङ्कुरोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तु
दूरापास्तेत्यर्थः ॥६०॥

न वेदिम् स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्त्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।

तपः कृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

अन्वय :- प्रार्थितदुर्लभः सः तपः कृशां सखीभिः अस्त्रोत्तरम् ईक्षिताम् इमां
सखीं तदवग्रहक्षतां सीतां वृषा इव कदा अभ्युपपत्स्यते तैत् न वेदिम् ।

संजी० - नेति। प्राथितः सन्दुर्लभः स देवस्तपः कृशां तपसा कृशां क्षीणामत
एव सखीभिरस्रोत्तरमश्रुप्रधानं यथा भवति तथेक्षितामिमां नः सखीं
तस्येन्द्रस्यावग्रहेणानावृष्ट्या क्षतां पीडिताम्। ‘वृष्टिर्वर्षं तद्विघाते/विग्रहावग्रहौ समौ’
इत्यमरः। वृषा वासव इव। ‘वासवो वृत्रहा वृषा’ इत्यमरः। कदाभ्युप्यत्स्यते
कदानुग्रहीष्यति न वेद्मि। अत्र वाक्यार्थः कर्म। तदवग्रहक्षतामित्यत्रावग्रहक्षतामित्यनेनैव
गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं वेद्मीत्यस्य कर्मेति
युक्तमुत्पश्यामः ॥६१॥

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया।

अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥६२॥

अन्वय :- इङ्गितया तया इति अगूढसद्भावं निवेदितः नैष्ठिकसुन्दरः
अव्यञ्जितहर्षलक्षणः (सन्) अयि! इतम् एवम् (वा) परिहासः इति उमाम् अपृच्छत।

संजी० - अगूढेति ॥ इङ्गितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया। ‘इङ्गितं हृद्गतो
भावः’ इति सज्जनः तथा गौरीसख्येत्येवमगूढसद्भावं प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा
निवेदितो ज्ञापितो निष्ठा मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवब्रह्मचारी सुन्दरो
विलासी। नैष्ठिककश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः। द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां

विशेषणसमासः। किन्तु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः। अथवा देवस्यालौकिक-
महिमत्वाद्दुभयं तात्तिकमिति न विरोधः। अव्यञ्चितं हर्षलक्षणं मुखरागादि हर्षलिङ्गं
यस्य तथाभूतः सन्। अयि गौरि। अयीति कोमलामन्त्रणे। इदं त्वत्सखीभाषितमेवम्।
सत्यं किमित्यर्थः। परिहासः केलिर्वा। ‘द्रवकेलिपरीहासाः’ इत्यमरः।
इत्येवमुमामपृच्छत्पृष्टवान्॥६२॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम्।

कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापिवागभाषत॥६३॥

अन्वय :- अथ अद्रेः तनया मुकुलीकृताङ्गुलौ अपहस्ते स्फटिकाक्षमालिकां
समर्पयन्ती कथञ्चित् चिरव्यवस्थापितवाक् मिताक्षरम् अभाषत।

संजी० - अथेति॥ अथानन्तरमद्रेस्तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गुलौ
संपुटीकृताङ्गुलौ। अग्रदशचासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासः। ‘हस्ताग्राग्रहन्त-
योगुणगुणिनोर्भेदाभेदात्’ इति वामनः। तस्मिन्नग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमातवाक् चिरेण
स्वीकृतवाक्। एतैन लज्जोपरोधो व्यज्यते। मिताक्षरं परिमितवर्णं यथातथाभाषत
बभाषे॥ ६३॥

किमुवाचेत्याह-

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽथिमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥६४॥

अन्वय :- हे वेदविदां वर त्वया यथा श्रुतम् । अयं जनः उच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः
इदं तपः तदवाप्तिसाधनं किल । मनोरथानाम् अगतिः न विद्यते ।

संजी० - यथेति ॥ हे वेदविदां वर वैदिकश्रेष्ठ, त्वया चथा श्रुतं सम्यक्श्रुतम् ।
श्रुतार्थमेवाह- अयं जनः स्वयमित्यर्थः । उच्चैःपदस्य शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घन
आक्रमणे उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्यत्राह- इदं तपस्तदवाप्तेस्तस्योच्चैः पदस्याप्तेः प्राप्ते
साधनं किल । किलेत्यलिके । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यतामित्याशङ्क्य
दुराशा मां न मञ्चतीत्याशयेनाह- मनोरथानां कामानामगतिरविषयो न विद्यते । न हि
स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवतन्त इति भावः । ६४ ॥

अथाह वर्णो विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अन्वय :- अथ वर्णी आह! महेश्वरः विदितः त्वं पुनः एव तदर्थिनी वर्तसे
अमङ्गलाभ्यासरतिं तं च विचिन्त्य तव अनुवृत्तिं कर्तुं न उत्सहे ।

संजी० - अथेति॥ अथ वर्णी ब्रह्मचारी। ‘वर्णिनो ब्रह्मचारिणः’ इत्यमरः।
 आहः उवाचेत्यर्थः। ‘आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः’ इत्याह वामनः।
 किमित्याह- महेश्वरो महादेवो विदितः। मया ज्ञायत इत्यर्थः। बुद्ध्यर्थत्वाद्गतमाने
 क्तप्रत्ययः तद्योगात्षष्ठी च। येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा कृतेति भावः। पुनरेव त्वं
 तमीश्वरमर्थयसे तदर्थिन्येव तत्कामैव प्रवर्तसे। तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः। अनुसरणे
 को दोषस्तत्राह- णङ्गलामनुसरणं कर्तुं नोत्सहे। नानुमन्तुं शक्नोमीत्यर्थः॥ ६५॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करो/यिमामुक्तविवाहकौतुकः।

करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्॥६६॥

अन्वय :- हे अवस्तुनिर्बन्धपरे ! आमुक्त विवाहकौतुकः अयं ते करः वलयी
 कृताहिना शंभोः करेण तत्प्रथमावलम्बनं कथं तु सहिष्यते ?

संजी० - अवस्त्विति। अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्बन्धो/भिनिवेशः परं प्रधानं
 यस्यास्तस्याः संबुद्धिरवस्तुनिर्बन्धपरे पार्वति, आमुक्तमासज्जितं विवाहे यत्कौतुकं हस्तसूत्रं
 तद्यस्य स ते/यं करः। ‘कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले’ इति शाश्वतः।
 वलयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पेण शंभोर्महादेवस्य करेण करणभूतेन। तदेव प्रथमं
 तत्प्रथमम्। अपरिचितत्वादतिभयंकरमिति भावः। तच्च तदवलम्बनं ग्रहणं चेति कथं

नु सहिष्यते। न कथंचिदपि सहिष्यत इत्यर्थः। अग्रतो यद्भावितदूरे/वितिष्ठतां प्रथमं
करग्रह एव दुःसह इति भावः॥६६॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः।

वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च॥६७॥

अन्वय :- त्वमेव स्वयं तावत् परिचिन्तय यत् कलहंसलक्षणं वधूदुकूलं
शोणितबिन्दुवर्षि गजाजिनं च एते कदाचित् योगम् अर्हतः यदि।

संजी० - त्वमेवेति॥ हे गौरि, त्वमेव स्वयमात्मना। तावदिति मात्रार्थेषु
यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः। इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने। परिचिन्तय
पर्यालोचय। किमिति। कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम्। ‘चिह्नं’ लक्ष्म च लक्षणम्’
इत्यमरः। वध्वा नवोढाया दुकूलं वधूदुकूलम्। वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री’ इति विश्वः।
तथा शोणितबिन्दून्वर्षतीति यथोक्तम्। आर्द्रमित्यर्थः। गजाजिनं च कृत्तिवासश्च।
तत्पिनाकिन इत्यशयः। एते कदाचिज्जात्वपि योगं संगतिमर्हतो यद्यर्हतः किम्।
एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वणान्वयः। पाणिग्रहणकाले वधूवरयोर्वस्त्रान्तग्रन्थिः क्रियते।
कृत्तिवाससापाणिपीडने तु दुकूलधारिण्यास्तव कथं संघटिष्यत इति भावः॥ ६७॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परो/पि को नाम तवानुमन्यते।

अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६७॥

अन्वय :- चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः तव पादयोः अलक्तकाङ्कानि पदानि विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु परः अपि कः नाम अनुमन्यते।

संजी० - चतुष्केति ॥ चतुष्के गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णयोन्यस्तयोः। कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूसंचारोचितयोरित्यर्थः। तव पादयोरलक्तकाङ्कानि लाक्षारब्जितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि। ‘पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः। पादतच्चिह्नयोः’ इति विश्वः। विकीर्णा विक्षिप्ताः केशाः शवशिरोरुहा यासु तासु विकीर्णकेशासु। ‘अतत्स्थं तत्र दृष्टं च’ इति वचनात्। ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्’ इति विकल्पान्न डीष्। परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु श्मशानेष्वित्यर्थः। परो/पि शत्रुरपि को नामानुमन्यते। न को/पीत्यर्थः। नानेति कुत्सायाम्। पिनाकपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसंचारित्वेन साहचर्यात्तवापि तत्र संचारो/वश्यंभावीति भावः ॥६८॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत्।

स्तनद्वये/स्मिन्हरिचन्द्रनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥

अन्वय :- अतः परम् अयुक्तरूपं किम् ? वद ? यत् त्रिनेत्रवक्षः सुलभं
चिताभस्मरजः तव अपि हरिचन्दनास्पदे अस्मिन् स्तनद्वये पदं करिष्यति ?

संजी० - अयुक्तेति॥ त्रिनेत्रवक्षः। त्र्यम्बकालिङ्गनमित्यर्थः। तव तत्संबन्धितया
सुलभमपि सुप्रापं च। भवतीति शेषः। तवेति शेषे षष्ठी। ‘न लोकाव्यय-’ इत्यादिना
कृद्योगलक्षषष्ठ्या निषेधात्। अतः परमस्मात्त्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यदयुक्तरूपमत्यन्तायुक्तं किं
वद। न किञ्चिदत्यर्थः। ‘प्रशंसायां रूपप्’ इति रूपप्रत्ययः। कुतः।
यद्यस्मात्कारणाद्धरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्यास्पदे स्थानभूते/स्मिन्स्तनद्वये चिताभस्म
श्मशानभस्म तदेव रजश्चूर्णं कर्तुं। पदं करिष्यति पदं निधास्यति। भर्तुर्भवस्य
भस्माङ्गरागादिति भावः॥६९॥

इयं च ते/न्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया।

विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति॥७०॥

अन्वय :- इयं च ते पुरतः अन्या विडम्बना यत् ऊढया वारण राजहार्यया त्वया
अधिष्ठितं वृद्धोक्षं विलोक्य महाजनः स्मेर मुखः भविष्यति।

संजी० - इयमिति॥ इयं च ते तव पुरत आदावेवान्या विडम्बना। परिहास
इत्यर्थः। का सेत्यत्राह-ऊढया परिणीतया। वहेः कर्मणि क्तः। वारणराजहार्यया

क्वयाधिष्ठितमारुढं वृद्धमुक्षाणं वृद्धोक्षम्। ‘अचतुर’ इत्यादिना निपातः। विलोक्य
महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखो भविष्यत्युपहसिष्यति यत्। इयमिति पूर्वेण
संबन्धः। स्मेरेति ‘नमिकम्पिरम्यजस-’ इत्यादिना रप्रत्ययः ॥७०॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥७१॥

अन्वय :- पिनाकिनः समागमप्रार्थनया संप्रति कलावतः सा कान्तिमती कला
अस्य लोकस्य कान्तिमती नेत्रकौमुदी त्वं च इत द्वयम् अपि शोचनीयतां गतम्।

संजी० - द्वयमिति ॥ पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया।
क्रियमाणयेति शेषः। संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम्। किं तदाह-सा प्रागेव
हरशिरोगता। अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा। तदुक्तं काव्यप्रकाशः
‘प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते’ इति। कान्तिमती।
नित्ययोगे मतुप्। कलावतश्चन्द्रस्य कला षोडशो भागश्चास्य लोकस्य नेत्रकौमुदी।
नेत्रानन्दिनीत्यर्थः। त्वं च कान्तिमतीत्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयोरुभयत्राप्यन्वयः। प्रागेकैव
शोच्या। संप्रति तु मतीत्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयोरुभयत्राप्यन्वयः। शोच्यत्वं च
निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥७१॥

‘कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम्।

बान्धवाः कुलमिच्छन्ति इष्टान्नमितरे जनाः॥’

इति लोकानामाभाषणम्॥ तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह-

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।

वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥७२॥

अन्वय :- (अस्य कपालिनः) वपुः विरूपाक्षम् अलक्ष्यजन्मता, वसु दिगम्बरत्वेन निवेदितम्। हे बालमृगाक्षि ! यद् वरेषु मृग्यते तत् किम् व्यस्तम् अपि त्रिलोचने अस्ति ?

संजी० - वपुरिति॥ वपुस्तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य तद्विरूपाक्षम्। ‘बहुब्रीहौ सक्थ्यक्षणोः स्वाङ्गात्षच्’ इति षच्प्रत्ययः। वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरास्वामी। अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः। अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता। कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः। ‘अलक्षिता जनिः’ इति पाठे जनिरुत्पत्तिरलक्षिता न ज्ञाता। ‘जनिरुत्पत्तिरुद्भवः’ इत्यमरः। वसु वित्तं दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम्। नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः। यदि वित्तं भवति तदा कथं दिगम्बरो भवति। अतो ज्ञेयं निर्धनोऽथिति। किं बहुना हे बालमृगाक्षि पार्वति, वरेषु

वोढृषु। ‘वरौ जामातृवोढारो’ इति विश्वः। यद्वूपवित्तादिकं मृग्यते
कन्यातद्बन्धुभिरन्विष्यते तत्रिलोचने त्र्यम्बके व्यस्तम्। एकमपि समस्तं नाभूदिति
भावः। अस्ति किम्। नास्त्येवेत्यर्थः॥७२॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा।

अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥७३॥

अन्वय :- हे गौरि ! अस्मात् असदीप्सितात् मनः निवर्तय। तद्विधः क्व।
पुण्यलक्षणा त्वम् च क्व ? साधुजनेन श्मशानशूलस्य यूपसत्क्रिया न अपेक्षते।

संजी ० - निवर्तयेति ॥ अस्मादसदीप्सितादनिष्टमनोरथान्मनो निवर्तय निवारय।
सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य स तथोक्तः। अमङ्गलशील इत्यर्थः। क्व।
महदन्तरमित्यर्थः। पुण्यलक्षणा प्रशस्तभाग्यचिह्ना त्वं च क्व। अतो न तवायमर्ह
इत्यर्थः। तथाहि। साधुजनेन। ‘साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्’ इति
विश्वः। श्मशानशूलस्य श्मशानभूमिनिखातस्य बध्यशङ्कोर्वैदिकी वेदोक्ता। यूपो नाम
पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारो
यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते नेष्यते। यथा श्मशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै
न घटस इति तात्पर्यार्थः॥७३॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विकुञ्चितभूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

अन्वय :- इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया तथा उपान्तलोहिते विलोचने विकुञ्चितभूलतं तिर्यक् आहिते ।

संजी० - इतीति ॥ इत्येवप्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानेन चञ्चलेनाधरेणाधरोष्ठेन लक्ष्यो/नुमेयः कोपः क्रोधो यस्यास्तथोक्तया तथा पार्वत्योपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भूलते यस्मिंस्तत्तथा । सभ्रूभङ्गमित्यर्थः । तिर्यक्साच्याहिते निहिते । अनादरात्तिर्यगैक्ष्यतेत्यर्थः ॥७४॥

उवाच चैनो परमार्थत हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥७५॥

अन्वय :- (सा) एवम् उवाच । च । नूनं परमार्थतः हरं न वेत्सि । यतः माम् एवम् आत्थ । मन्दा अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकं महात्मनां चरितं द्विषन्ति ।

संजी० - उवाचेति ॥ अर्थेनं ब्रह्मचारिणमुवाच च । किमिति । परमार्थतस्तत्त्वतो हरं न वेत्सि न जानासि नूनम् । कुतः । यतो मामेवमुक्तया रीत्यात्थ ब्रवीषि । ‘ब्रुवः पञ्चानामादितः.’ इति रूपसिद्धिः । अज्ञानादेवायं शिवद्वेषस्तवेत्याशयेनाह- मन्दा मूढाः ।

‘मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा।’ इत्यमरः। लोकसामान्यनितरजनसाधारणं न भवतीत्यलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं दुर्बोधकारणकं महात्मनां चरितम्। द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानादूषयन्ति। विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः॥७५॥

संप्रति ‘अमङ्गलाभ्यासरतिम्’ (५/६४) इत्याद्युक्तं दूषणजातम्

‘विपत्प्रतीकारपरेण’ इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते-

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा।

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः॥७६॥

अन्वय :- विपत्प्रतीकारपरेण वा भूतिसमुत्सुकेन मङ्गलं निषेव्यते।

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः (तस्य हरस्य) एभिः आशोपहतात्मवृत्तिभिः किम् ?

संजी० - विपदिति॥ विपत्प्रतीकारपरेण। अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः। ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’ इति दीर्घः। भूरिसमुत्सुकेनैश्वर्यकामेन वा मङ्गलं गन्धमान्यादिकं निषेव्यते। शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः। ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययः। ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः। जगतः शरण्यस्तस्य जगच्छरण्यस्य निराशिषो निरभिलाषस्य सतः शिवस्य। ‘आशीरुगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः’ इति शाश्वतः। आशया तृष्णयोपहता दूषितात्मवृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्येषां तैरेभिर्मङ्गलैः किम्। वृथेत्यर्थः। पूर्व

मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते।
इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिबन्धः। तदुभयासंसृष्टस्य तु
यथाकथंचिदास्ताम्। को दोष इत्यर्थः। एतेन ‘अमङ्गलाभ्यासरतिम्’ (५/६५) इत्युक्तं
प्रत्युक्तम्॥७६॥

अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसहस्रगोचरः।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥

अन्वयः :-सः अकिञ्चनः सन् संपदा प्रभवः। पितृसहस्रगोचरः सन् त्रिलोकनाथः,
सः भीमरूपः शिवः इति उदीर्यते। पिनाकिनः याथार्थ्यविदः न सन्ति।

संजी० - अकिञ्चनेति॥ स हरः। न विद्यते किञ्चन द्रव्यं यस्य सोऽकिञ्चनोदरिद्रः
सन् संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्। पितृसहस्रगोचरः श्मशानाश्रयः सन्
त्रयाणां लोकानां नाथः। ‘तद्धितार्थ’ इत्यादिनोत्तरपदसमासः। स देवो भीमरूपो
भयंकराकारः सन् शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्यत उच्यते। अतः पिनाकिनो हरस्य
यथाभूतोऽर्थो यथार्थस्तस्य भावो याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदो न सन्ति। लोकोत्तरमहिम्नो
निर्लेपस्य यथाकथंचिदवस्थानं न दोषायेति भावः। एतेन ‘अवस्तुनिबन्धपरे’ (१/६६)
इति परिहृतं वेदितव्यम्॥७७॥

देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रसाधनं नास्तीत्याशयेनाह-

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालिं वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥६८॥

अन्वय :- विश्वमूर्तेः वरुः न अवधार्यते विभूषणोद्भासि वा पिनद्धभोगि ।

गजाजिनालम्बि वा दुकूलधारि । कपालि वा अथवा इन्दुशेखरं स्यात् ।

संजी० - विभूषणेति ॥ विश्वं मूर्तिर्यस्येति विश्वमूर्तरष्टमूर्तेः शिवस्य वपुः शरीरं

भूषणैरुद्भासत इति भूषणोद्भासि स्यात् । पिनद्धभोग्यामुक्तभुजंगमं वा स्यात् ।

पिनद्धेति नह्यतेरपिपूर्वात्कर्णणि क्तः । ‘वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः’

इत्यकारलोपः । गजाजिनालम्बि स्यात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् । कपालमस्यास्तीति

कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । नावधार्यते न निर्धार्यते ।

सर्वं संभवतीत्यर्थः । एतेन ‘त्वमेव तावत्’ (२/६७) इति श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति

ज्ञेयम् ॥७८॥

‘अयुक्तरूपं किमतःपरं वद’ (२/६९) इति श्लोकोक्तं प्रत्याह-

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्म रजोविशुद्धये ।

तथाहिनृत्याभिनयक्तियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥७९॥

अन्वय :- तदङ्ग संसर्गम् अवाप्य चिताभस्मरजः अपि ध्रुवं विशुद्धये कल्पते ।
तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं रजः अम्बरौकसां मौलिभिः विलिप्यते ।

संजी० - तदिति ॥ तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गमवाप्यासाद्य चिताभस्मैव
रजोविशुद्धये कल्पते । अलं पर्याप्नोतीत्यर्थः । अलमर्थयोगात् ‘नमः स्वस्तिस्वाहा’
इत्यादिना चतुर्थी । ध्रुवं शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह-तथाहि ।
प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डवे यो/भिनयो/र्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स एव क्रिया तथा
निमित्तेन च्युतं पतितम् । चिताभस्मरज इति शेषः । अम्बरौकसां देवानां
मौलिभिर्विलिप्यते ध्रियते । अशुद्धं चेत्कथमिन्द्रादिभिर्ध्रियेतेत्यर्थापत्तिरनुमानं वा
प्रमाणमित्यर्थः ॥७९॥

यदुक्तम् ‘दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु’ (५/७२), ‘इयं च ते/न्या पुरतो
विडम्बना’ (५/७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह-

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।

करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥

अन्वय :-प्रभिन्नः दिग्वारणवाहनः वृषाः वृषेण गच्छतः असंपदः तस्य पादौ
मौलिना उपगम्य (तौ) विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली करोति ।

संजी० - असंपद इति ।। प्रभिन्नो मदस्रावी दिग्वारणो दिग्गजो वाहनं यस्य सः ।
 ऐरावतेनोढ इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रो/संपदो दरिद्रस्य वृषेण गच्छतो वृषभारूढस्य
 तस्येश्वरस्य पादौ मौलिना मुकुटेनोपगम्य । प्रणम्येत्यर्थः । विनिद्राणां विकसितानां
 मन्दाराणां कल्पतरुकुसुमानां रजोभिः परागैररुणा अङ्गुलयो ययोस्तौ तथोक्तौ करोति ।
 दिग्गजारोहिणामिन्द्रदीनामपि वन्द्यस्येन्दुमौलेः किं संपदा वृषारोहणे वा को दोष
 इत्यर्थः ।।८०।।

यदुक्तं ‘परुर्विरूपाक्षलक्ष्यजन्मता’ (५/७२) इति तत्रोत्तरमाह-

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवो/पि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ।८१।

अन्वय :- विवक्षतेति ।। च्युतात्मना नष्टस्वभावेनातएव दोषं दूषणं विवक्षता
 वक्तुमिच्छतापि त्वयेशं प्रत्येकम् ‘अलक्ष्यजन्मता’ इत्येतदेकम् । वच इत्यर्थः । साधु
 भाषितं सम्यगुक्तम् । कुतः । यमीश्वरमात्मभुवो/पि ब्रह्मणो/पि । ‘ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः’
 इत्यमरः । कारणमामनन्त्युदाहरन्ति । विद्वासं इति शेषः । ‘पाद्माध्मास्थाम्नादाण्’
 इत्यादिना मनादेशः । स ईश्वरः कथं लक्ष्यप्रभवो लक्ष्यजन्मा भविष्यति ।
 अादिनिधनस्य भगवतः कारणशङ्काकलङ्कश्च नान्विष्यत इत्यर्थः ।।

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावशेषमस्तु सः।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥

अन्वय :- हे ब्रह्मचारिन् ! विवादेन अलम्। त्वया स यथा श्रुतः अशेषम्
तावद् अस्तु। मम मनः अत्र भावैकरसं स्थितम्। कामवृत्तिः वचनीयम् न ईक्षते।

संजी० - अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेनालम्। त्वया यथा येन प्रकारेण
स ईश्वरः श्रुतो/शेषं कात्स्न्येन तथाविधस्तावत्प्रकार एवास्तु। मम मनस्त्वत्रेश्वरे भावः
शृंगार एको/द्वितीयो रस आस्वाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम्। तथाहि। कामवृत्तिः
स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयमस्थानसङ्गापवादं नेक्षते न विचारयति। न हि
स्वेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः ॥८२॥

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।

न केवलं यो महतो/पभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥

अन्वय :- हे आलि स्फुरितोत्तराधरः अयं वटुः पुनः किमपि विवक्षुः वर्त्तते
(तस्मात्) निवार्यताम्। (यतः) यः महतः अपभाषते केवलं सः (एव) न (अपि तु) यः
तस्मात् शृणोति सः अपि पापभाक् भवति।

संजी० - निवार्यतामिति ॥ हे आलि सखि । ‘आलिः सखी वयस्या च
 इत्यमरः । स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिष्ठोष्ठो/थं वटुर्माणवकः पुनः किमपि
 विवक्षुर्वक्तुमिच्छुः । ब्रुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । निवार्यताम् । तर्हि वक्तुमेव कथं न
 ददासीत्याह-तथाहि । यो महतः पूज्यानपभाषते/पवदति न केवलं स पापभागभवति ।
 किन्तु तस्मादपभाषमाणात्पुरुषाद्यः शृणोति सो/पि पापभाक् । भवतीति शेषः । अत्र
 स्मृतिः-- ‘गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथंचन । कर्णो तत्र पिधात्यो गन्तव्यं वा
 ततो/न्यतः’ इति ॥ ८३ ॥

संप्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते-

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥९४॥

अन्वय :- अथवा इतः गमिष्यामि इति वादिनी स्तनभिन्नवल्कला बाला चचाल ।

वृषराजकेतनः च स्वरूपम् आस्थाय कृतस्मितः तां समाललम्बे ।

संजी० - इत इति ॥ अथवेतो/न्यत्र गामिष्यामीति वादिनी वदन्ती स्तनाभ्यां

भिन्नवल्कला रयवशात्कुचसस्तचीरा बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनो

वृषभध्वजश्च स्वरूपमास्थाय निजरूपमाश्रित्यकृतस्मितः सन् तां पार्वतीं समाललम्बे
जग्राह ॥८४॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्रहन्ती ।

मार्गाचलव्यतीकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥९५॥

अन्वय :- तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः निक्षेपणाय उद्धृतं पदं उद्रहन्ती
शैलाधिराजतनया मार्गाचलव्यतिकराकुलिता न ययौ न तस्थौ ।

संजी० - तमिति ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः
स्विन्नगात्री । महादेवदर्शनेन देव्याः सात्त्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणायान्यत्र
विन्यासायेद्धृतमुत्क्षिप्तं पदमङ्घ्रिमुद्रहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गे/चलस्तस्य
व्यतिकरेण समाहत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुर्नदीव । देशे
नदविशेषे/ब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । न ययौ न तस्थौ लज्जयेति भावः ।
वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥९५॥

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥९६॥

अन्वय :- हे अवनतांगि, अद्य प्रभृति त्वया तपोभिः कृतः तव दासः अस्मि
चन्द्रमौलौ इति वादिनि सा अह्नाय नियमजं क्लमम् उत्ससर्ज । हि क्लेशः फलेन पुनः
नवतां विधत्ते ।

संजी० - अद्येति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वति, अद्य प्रभृति ।
असमाहिनादारभ्येत्यर्थः । प्रभृतियोगादद्येति सप्तम्यर्थवाचिनापञ्चम्यर्थो लक्ष्यते । तव
तपोभिः क्रीतः । ‘दासु दाने’ । दासत आत्मानं ददातोति दासो/स्मीति वादिनि वदति
सति । सा देव्यह्नाय सपदि । ‘स्नाग्नाटित्यज्जसाह्नाय द्राङ्मङ्क्षु सपदि द्रुतम्’
इत्यमरः । नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः ।
तथाहि क्लेशः फलेन फलसिद्धया पुनर्नवतां विधत्ते पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादयतीत्यर्थः ।
सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥९६॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया
संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदास-
कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तपः फलोदयो
नाम पञ्चमः सर्गः ॥५॥

* * * *

കുമാരസംഭവം

അഞ്ചാം സർഗ്ഗം

ശ്ലോകം 30

തമാതിഥേയീ ബഹുമാനപൂർവയാ സപര്യയാ പ്രത്യുദിയാ പാർവതീ /
ഭവന്തി സാമ്യേപി നിവിഷ്ടചേതസാംവപൂർവിശേ-

ഷേഷ്ചതിഗൗരവാഃ ക്രിയാഃ// 30

ആതിഥേയിയായ പാർവതി അദ്ദേഹത്തെ ബഹുമാനത്തോടുകൂടിയ സൽക്കാരങ്ങളോടെ ചെന്നെതിരേറ്റു. നില തുല്യമെങ്കിലും സ്ഥിരചിത്തന്മാർക്കു ആകൃതിവിശേഷങ്ങളിൽ അത്യാദരങ്ങളോടുകൂടിയ പെരുമാറ്റം ഉണ്ടാകാറുണ്ട്.

വിധിപ്രയുക്താം പ്രതിഗൃഹ്യ സൽക്രിയാം

പരിശ്രമം നാമ വിനീയ ച ക്ഷണം /

ഉമാം സ പശ്യന്നുജുനൈവ ചക്ഷുഷാ

പ്രചക്രമേ വക്തുമനുജ്ജ്വലിതക്രമഃ //

31

അദ്ദേഹം ആചാരപ്രകാരമുള്ള സൽക്കാരം സ്വീകരിച്ച്, അല്പനേരം ക്ഷീണം തീർക്കുകയാണെന്നമട്ടിൽ ഇരുന്നശേഷം, ഉമയെ നേരെ നോക്കിക്കൊണ്ട് ക്രമം തെറ്റിയ്ക്കാതെ സംസാരിക്കാൻ തുടങ്ങി.

അപി ക്രിയാർത്ഥം സുലഭം സമിത്കുശം

ജലാന്യപി സ്നാനവിധിക്ഷമാണി തേ /

അപി സ്വശക്ത്യാ തപസി പ്രവർത്തസേ

നിനക്ക് ക്രിയയ്ക്കുള്ള ചമതയും ദർഭയും സുലഭമല്ലേ? ജലാശയങ്ങൾ കൂളിയ്ക്കാനും മറ്റും പറ്റിയതല്ലേ? പരാപേക്ഷ കൂടാതെ ആത്മശക്തിയോടു കൂടിത്തന്നെയല്ലേ തപസ്സനുഷ്ഠിക്കുന്നത്? ധർമ്മത്തിന് മുഖ്യമായ ഉപകരണം ശരീരമാണല്ലോ.

കുലീനമായ കുശലപ്രശ്നം. ആദ്യം പുറമെയുള്ള സൗകര്യങ്ങളെപ്പറ്റി. ചമതയും, ദർഭയും, സ്നാനവിധികൾക്ക് പറ്റിയ വെള്ളവും- ഇത്രയേ വേണ്ടൂ. ഇതിൽക്കവിഞ്ഞ സാമഗ്രികളൊന്നും ശരിക്കുള്ള തപസ്സിന് ആവശ്യമില്ലെന്ന് സൂചന. അധികമുള്ളത് ആർഭാടങ്ങൾ. ആധ്യാത്മികപുരോഗതിയ്ക്ക് അനാവശ്യങ്ങൾ. തപസ്സിന് അത്യാവശ്യമായത് തന്റെ തന്നെ ശക്തിയാണ്. ആന്തരികശക്തിയാണ്. സംഭാരങ്ങളല്ല. എന്നുവെച്ച് ശരീരത്തിന്റെ പങ്കും പ്രാധാന്യവും മറക്കുകയും അരുത്. ചുമരുണ്ടെങ്കിലേ ചിത്രമെഴുതാനാകൂ. ചുമരു നന്നെങ്കിലേ ചിത്രം നന്നാകൂ. അതിനാൽ ശരീരം നല്ലപോലെ സംരക്ഷിക്കണം. അതും തപശ്ചര്യയുടെ ഭാഗമാണ്. തപസ്സിന്റെ പേരിൽ ശരീരപീഡ തുടങ്ങിയ അത്യന്തങ്ങൾ അരുത് എന്ന മദ്ധ്യമമാർഗത്തെയാവാം കവി അനുകൂലിക്കുന്നത്. പാർവതിയുടെ തപസ്സിൽ ശരീരപീഡ ഉണ്ടായിരുന്നില്ലേ? (തടി വെടക്കാക്കരുത് എന്ന് ശിവൻ പാർവതിയെ ഉപദേശിക്കുന്നതിൽ ഒരു ചിരി കവി ഒളിപ്പിച്ചുവെച്ചിട്ടുണ്ടോ?

അപി ത്വദാവർജ്ജിതവാരിസംഭൃതം

പ്രവാളമാസാമനുബന്ധി വീരൂധാം /

ചിരോജ്ജ്വലിതാലക്തപാടലേന തേ

തുലാം യദാരോഹതി ദന്തവാസസാ //

നീ വെള്ളം എടുത്തുകൊണ്ടുവന്ന് നനച്ചുവളർത്തിയ ഈ വള്ളികൾ തുടർച്ചയായി തളിരിടുന്നില്ല? ആ തളിരുകൾ ഏറെ നാളായിട്ട് ലാക്ഷാരസച്ചുവപ്പ് വെടിഞ്ഞ നിന്റെ ചുണ്ടുകൾക്ക് കിടപിടിക്കുന്നുവല്ലോ.

അപി പ്രസന്നം ഹരിണേഷു തേ മന:

കരസ്ഥദർഭപ്രണയാപരാധിഷു /

യ ഉല്പലാക്ഷി പ്രചലൈർവിലോചനൈ

സ്തവാക്ഷിസാദൃശ്യമിവ പ്രയുഞ്ജതേ //

34

കയ്യിലെ ദർഭപ്പല്ലിന് കൊതിയ്ക്കുക എന്ന തെറ്റുചെയ്യുന്ന മാനുകളിൽ, ഉല്പലാക്ഷീ, നിന്റെ മനസ്സ് പ്രസന്നമല്ലേ? അവ ഇളകുന്ന കണ്ണുകൾകൊണ്ട് നിന്റെ നോട്ടങ്ങളെ അഭിനയിച്ചുകാണിക്കുകയാണോ എന്നു തോന്നും.

യദുച്യതേ പാർവതി പാപവൃത്തയേ

ന രൂപമിത്യവ്യഭിചാരി തദച: /

തഥാഹി തേ ശീലമുദാരദർശനേ

തപസിനാമപ്യുപദേശതാം ഗതം //

35

പാർവതീ, അഴക് ദുശ്ശീലങ്ങൾക്കാകണമെന്നില്ല എന്ന് പറയുമല്ലോ. ആ ചൊല്ല് നേരാണ്. മുന്നേപ്പോലെത്തന്നെ കാണാനഴകുള്ളവളേ, നിന്റെ ശീലം തപസികൾക്കുപോലും പാഠമായിരിക്കുന്നുവല്ലോ.

വികീർണസപ്തർഷിബലിപ്രഭാസിഭി

സ്തഥാ ന ഗാഃഗൈ: സലിലൈർദ്ദിവശ്യൂതൈ: /

യഥാ ത്വദീയൈശ്ചരിതൈരനാവിലൈർ

മഹീധര: പാവിത ഏഷ സാമ്പയ: //

36

സ്വതന്ത്രരീതികൾ തുറന്നു വെച്ചു കൊണ്ടിരിക്കാൻ ശോഭയാർന്ന് വിണ്ണിൽ നിന്ന് വീണ ഗംഗാജലം കൊണ്ടുപോലും ഉണ്ടായിട്ടില്ലാത്തവിധം ഈ മഹീധരം നിന്റെ കരയറ്റ ചര്യയാൽ വംശത്തോടുകൂടി പാവനമായി.

അനേന ധർമ്മ: സവിശേഷമദ്യ മേ

ത്രിവർഗസാര: പ്രതിഭാതി ഭാമിനി /

തയാ മനോനിർവിഷയാർത്ഥകാമയാ

യദേക ഏവ പ്രതിഗൃഹ്യ സേവ്യതേ //

37

ഭാമിനീ, ധർമ്മം ത്രിവർഗങ്ങളിൽ മുഖ്യം എന്ന് ഇപ്പോൾ എനിക്ക് ഇതിനാൽ വിശേഷിച്ചും ബോധ്യമായി. എന്തെന്നാൽ നീ അർത്ഥകാമങ്ങൾ മനസ്സിന് വിഷയമാക്കാതെ അതൊന്നിനെ മാത്രം സ്വീകരിച്ച് സേവിക്കുന്നുവല്ലോ.

പ്രയുക്തസൽക്കാരവിശേഷമാത്മനാ

ന മാം പരം സമ്പ്രതിപത്തുമർഹസി /

യത: സതാം സന്നതഗാത്രി സംഗതം

മനീഷിഭി: സാപ്തപദീനമുച്യതേ //

38

കേമമായ സൽക്കാരം നീ തന്നെ നൽകിക്കഴിഞ്ഞു എന്നു അന്യനായി വിചാരിച്ചുകൂടാ. എന്തെന്നാൽ സന്നതാംഗീ, സജ്ജനങ്ങളുടെ സഖ്യം ‘സാപ്തപദീനം’ എന്നാണല്ലോ വിദ്വാന്മാർ പറയുന്നത്.

അതോത്ര കിഞ്ചിദ് ഭവതീം ബഹുക്ഷമാം

ദിജാതിഭാവദുപപന്നചാപല: /

അയം ജന: പ്രഷ്ടമനാസ്തപോധനേ

ന ചേദ് രഹസ്യം പ്രതിവക്തുമർഹസി //

39

അതുകൊണ്ട്, തപോധനേ, ദ്വിജഭാവം കൊണ്ട് ചപലനായ ഈയുള്ളവൻ
ഏറെ ക്ഷമയുള്ള ഭവതിയോട് ഇക്കാര്യത്തിൽ ചിലത് ചോദിക്കാനാഗ്രഹിക്കുന്നു.
രഹസ്യമല്ലെങ്കിൽ മറുപടി പറയൂ.

കുലേ പ്രസൂതീ: പ്രഥമസ്യ വേധസ

സ്ത്രിലോകസൗന്ദര്യമിവോദിതം വപു: /

അമൃഗ്യമൈശ്വര്യസുഖം നവം വയ

സ്തപ: ഫലം സ്യാൽ കിമത:പരം വദ // 40

ആദ്യപ്രജാപതിയുടെ (ബ്രഹ്മാവിന്റെ) കുലത്തിൽ ജനനം.
ത്രിലോകസൗന്ദര്യം ഒന്നിച്ചുചേർന്നതോ എന്നപോലുള്ള ശരീരം.
തേടേണ്ടതില്ലാത്ത ഐശ്വര്യസുഖം. നവയൗവനം. ഇതിലും മേലെയൊരു
തപ:ഫലമെന്താവാം, പറയൂ.

സാമാന്യജനങ്ങൾ കാംക്ഷിക്കുന്നതെല്ലാം നിനക്ക് ജന്മസിദ്ധമായിത്തന്നെ
ഉണ്ടല്ലോ. പിന്നെയെന്തിന് അവയെല്ലാം പാഴാക്കി ഒരു തപസ്സ്? തപസ്സിന്റെ
തരംതാഴ്ന്ന ഉപയോഗത്തിനുനേരേ ഗുഹ്യമായ പരിഹാസം?

ഭവത്യനിഷ്ടാദപി നാമ ദുസ്സഹാ

മനസിനീനാം പ്രതിപത്തിരീദൃശീ /

വിചാരമാർഗപ്രഹിതേന ചേതസാ

ന ദൃശ്യതേ തച്ച കൃശോദരി തയി // 41

ദുസ്സഹമായ അനിഷ്ടംകൊണ്ടും മനസിനിമാർക്ക് ഇത്തരം പ്രവൃത്തി
ഉണ്ടാകാം. പലവഴിക്ക് ചിന്തിച്ചിട്ടും, സുന്ദരീ, നിനക്ക് അങ്ങനെയൊന്ന്
കാണുന്നില്ല.

അലഭ്യശോകാഭിഭവേയമാകൃതിർ

വിമാനനാ സുഭ്രൂ കൂത: പിതുർഗൃഹേ /

പരാഭിമർശോ ന തവാസ്തി ക: കരം

പ്രസാരയേൽ പന്നഗരത്നസുചയേ //

42

ദുഃഖത്തിന് വഴിയില്ലാത്തതാണ്, സുഭ്രൂ, ഈ ആകാരവടിവ്. അച്ഛന്റെ വീട്ടിലുണ്ടാകുമോ അപമാനം? അന്യൻ ആക്രമിക്കുകയെന്നതും നിനക്കുണ്ടാവുകയില്ല. പാമ്പിൻപത്തിയിലെ മണിപ്പുവിനുവേണ്ടി ആർ കൈ നീട്ടും?

ദിവം യദി പ്രാർത്ഥയസേ വ്യഥാ ശ്രമ:

പിതു: പ്രദേശാസ്തവ ദേവഭൃമയ: /

അഥോപയന്താരമലം സമാധിനാ

ന രത്നമനിച്ചിതി മൃഗ്യതേ ഹി തത് //

43

സ്വർഗമാണ് ആഗ്രഹിക്കുന്നതെങ്കിൽ ഈ ശ്രമം (തപസ്സ്) അനാവശ്യം. അച്ഛന്റെ പ്രദേശങ്ങൾതന്നെ ദേവഭൃമികളാണല്ലോ. അല്ലാ, വരനെയാണെങ്കിൽ, അതിനും വേണ്ടാ തപസ്സ്. രത്നം അന്വേഷിക്കപ്പെടാറേയുള്ളൂ, അന്വേഷിക്കാറില്ല.

നിവേദിതം നിശ്ചസിതേന സോഷ്മണാ

മനസ്തു മേ സംശയമേവ ഗാഹതേ /

ന ദൃശ്യതേ പ്രാർത്ഥയിതവ്യ ഏവ തേ

ഭവിഷ്യതി പ്രാർത്ഥിതദുർലഭ: കഥം //

44

ചുടുനെടുവീർപ്പിനാൽ കാര്യം വെളിവായി. എന്റെ മനസ്സ് എന്നിട്ടും സംശയിക്കുന്നു. നിനക്ക് അങ്ങോട്ട് പ്രാർത്ഥിക്കേണ്ടവനായി ഒരാളെപ്പോലും കാണാനില്ല. പിന്നെ പ്രാർത്ഥിച്ചാലും കിട്ടാൻ പ്രയാസമായ ഒരാൾ എങ്ങനെയാണുണ്ടാവാൻ?

അഹോ സ്ഥിര: കോപി തവേപ്സിതോ യുവാ

ചിരായ കർണോല്പലശൃന്യാതാം ഗതേ /

ഉപേക്ഷതേ യഃ ശൃംഗലംബിനീർജടാഃ

കപോലദേശേ കളമാഗ്രപിംഗളാഃ //

45

നീ കൊതിയ്ക്കുന്ന യുവാവ് ആരായാലും കഠിനൻ തന്നെ! ഏറെനാളായി കർണോല്പലശൃന്യാതായ നിന്റെ കവിളിൽ ഊർന്നുവീണ, നെൽക്കതിരുപോലെ ചെമ്മഞ്ഞനിറമാർന്ന മുടിച്ചാർത്തുകൾ കണ്ട് സഹിക്കുന്നുവല്ലോ.

മുനിവ്രതൈസ്താമതിമാത്രകർശിതാം

ദിവാകരാപ്ലഷ്ടവിഭുഷണാസ്പദാം /

ശശാങ്കരേഖാമിവ പശ്യതോ ദിവാ

സചേതസഃ കസ്യ മനോ ന ദ്യുതോ //

46

മുനിവ്രതങ്ങളെക്കൊണ്ട് വല്ലാതെ ചടച്ചും, വിഭുഷണങ്ങളുണ്ടിയേണ്ടിടങ്ങൾ വെയിലേറ്റുണങ്ങിയും, പകൽനേരത്തെ അമ്പിളിക്കലപോലായ നിന്നെ കണ്ട് ബോധമുള്ള ആരുടെ മനസ്സാണ് നോവാതിരിക്കുക?

അവൈമി സൗഭാഗ്യമദേന വഞ്ചിതം

തവ പ്രിയം യശ്ചതുരാവലോകിനഃ /

കരോതി ലക്ഷ്യം ചിരമസ്യ ചക്ഷുഷോ

ന വക്രമാത്മീയമരാളപക്ഷ്മണഃ //

47

നിന്റെ പ്രിയൻ സൗഭാഗ്യമദത്താൽ വഞ്ചിതനാണെന്ന് കരുതുന്നു. അയാൾ വളരെ കാലമായിട്ടും ഇമവളഞ്ഞ, ചന്തമായി നോക്കാൻ കഴിയുന്ന, ഈ മിഴികൾക്ക് തന്റെ മുഖം ലക്ഷ്യമാക്കുന്നില്ലല്ലോ.

കിയച്ചിരം ശ്രാമ്യസി ഗൗരി വിദ്യതേ

മമാപി പൂർവാശ്രമസഞ്ചിതം തപഃ /

തദർദ്ധഭാഗേന ലഭസ്യ കാംക്ഷക്ഷിതം

വരം തമിച്ഛാമി ച സാധു വേദിതും //

48

ഗൗരി, എത്ര കാലമായി നീ കഷ്ടപ്പെടുന്നു. എനിയ്ക്കുമുണ്ട് പൂർവാശ്രമം കൊണ്ട് നേടിയ തപസ്സ്. അതിന്റെ പാതികൊണ്ട് നീ കൊതിച്ചത് നേടിക്കൊള്ളൂ. ആ വരനെ നല്ലപോലെ അറിയാനും ഞാനാഗ്രഹിക്കുന്നു.

ഇതി പ്രവിശ്യാഭിഹിതാ ദിജന്മനാ

മനോഗതം സാ ന ശശാക ശംസിതും /

അഥോ വയസ്യാം പരിപാർശ്വവർത്തിനീം

വിവർത്തിതാനഞ്ജനനേത്രമൈക്ഷത //

49

ഇപ്രകാരം ദിജൻ കടന്നടിച്ച പാർവതി മനോരഥം വെളിപ്പെടുത്തുവാനാളായില്ല. അടുത്തുനിൽക്കുന്ന തോഴിയെ അഞ്ജന മെഴുതാത്ത മിഴി തിരിച്ച് ഒന്ന് നോക്കി.

സഖീ തദീയാ തമുവാച വർണ്ണിനം

നിബോധ സാധോ തവ ചേൽ കുതുഹലം /

യദർത്ഥമംഭോജമിവോഷ്ണവാരണം

കൃതം തപസ്സാധനമേതയാ വപുഃ //

50

അവളുടെ സഖി ആ ബ്രഹ്മചാരിയോട് പറഞ്ഞു: “സാധോ, അങ്ങയ്ക്ക് കൗതുകമുണ്ടെങ്കിൽ, വെയിൽ തടയാൻ താമര എന്നപോലെ തപസ്സാധനയ്ക്ക് ഈ മേനി ഉപയോഗിക്കുന്നത് എന്തിനെന്ന് ഞാൻ അറിയാം.”

ഇയം മഹേന്ദ്രപ്രഭൃതീനധിശ്രിയ

ശ്വതൂർദ്ദിഗീശാനവമത്യ മാനിനീ /

അരുപഹാര്യം മദനസ്യ നിഗ്രഹാൽ

പിനാകപാണിം പതിമാപ്തുമിച്ചുതി // 51

മഹേന്ദ്രൻ തുടങ്ങിയ ഐശ്വര്യസമ്പന്നരായ നാലു ദിഗീശന്മാരെയും അവഗണിച്ച്, സൗന്ദര്യത്തിനു വശപ്പെടാത്തവനെന്ന മദനനിഗ്രഹത്താൽ തെളിഞ്ഞ പിനാകപാണിയെത്തന്നെ പതിയായി കിട്ടുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നു ഈ വാശിക്കാരി.

യദാ ഹി തന്യാധിഗമേ ജഗൽപതേ-

രപശ്യദന്ത്യം ന വിധിം വിചിന്വതീ /

തദാ സഹാസ്മാഭിരനുജന്യാ ഗുരോ-

രിയം പ്രപന്നാ തപസേ തപോവനം // 57

ആ ജഗൽപതിയെ പ്രാപിയ്ക്കുവാൻ മറ്റു വഴി ഒന്നുംതന്നെ കാണാൻ കഴിയാത്ത ഇവൾ അച്ഛന്റെ അനുവാദത്തോടെ തപസ്സിനായി ഞങ്ങളോടൊപ്പം തപോവനത്തിലേയ്ക്ക് പോന്നു.

അഗുര്യസദ്ഭാവമിതീംഗിതജന്യാ

നിവേദിതോ നൈഷ്ഠികസുന്ദരസ്തയാ /

അപീദമേവം പരിഹാസ ഇത്യുമാ

മപുച്ഛദവ്യഞ്ജിതഹർഷലക്ഷണഃ // 60

ഇംഗിതജന്യായ തോഴി മര്യാദ മറയാത്തവിധം ഇങ്ങനെ അറിയിച്ചപ്പോൾ ആ വടുവേഷധാരി ആഹ്ലാദഭാവം വെളിപ്പെടുത്താതെ “ഇപ്പറഞ്ഞത് കളിയല്ലേ” എന്ന് ഉമയോട് ചോദിച്ചു.

അമാഗ്രഹസ്തേ മുകുളീകൃതാംഗുലൗ

സമർപയന്തീ സ്ഫടികാക്ഷമാലികാം /

കമഞ്ചിദദ്രേസ്തനയാ മിതാക്ഷരം

ചിരവ്യവസ്ഥാപിതവാഗഭാഷത // 61

അന്നേരം മലമകൾ പൂമൊട്ടുപോലെ ചേർത്തുപിടിച്ച വിരലുകളിൽ സ്ഫടികമാല ചുറ്റിക്കൊണ്ട്, വളരെക്കാലം മനസ്സിൽ കൊണ്ടുനടന്ന കാര്യം ചുരുക്കമായി പറഞ്ഞു.

യഥാ ശ്രുതം വേദവിദാം വര ത്വയാ

ജനോയമുച്ചൈഃ പദലംഘനോത്സുകഃ /

തപഃ കിലേദം തദവാപ്തിസാധനം

മനോരമാനാമഗതിർന്ന വിദ്യതേ // 62

വേദജ്ഞശ്രേഷ്ഠാ! അങ്ങ് ഈ കേട്ടതുപോലെ, ഈയുള്ളവൾ ഏറ്റവും ഉയർന്ന സ്ഥാനം നേടാൻ ഉത്സാഹിക്കുകയാണ്. അതിനുള്ള സാധനയാണ് ഈ തപസ്സ്. മനോരമങ്ങൾക്ക് ചെല്ലാനാവാത്ത ഇടമില്ലല്ലോ.

അഥാഹ വർണ്ണീ വിദിതോ മഹേശ്വര

സ്തദർത്ഥിനീ തം പുനരേവ വർത്തസേ /

അമംഗളാഭ്യാസരതിം വിചിന്ത്യ തം

തവാനുവൃത്തിം ന തു കർത്തുമുത്സഹേ // 63

മഹേശ്വരനെ അറിയാമല്ലോ. എന്നിട്ടും നീ അദ്ദേഹത്തെത്തന്നെ ആഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുകയാണോ? ആൾ അമംഗളാഭ്യാസരതിയാണ് എന്നോർക്കുമ്പോൾ നിന്നെ അനുകൂലിക്കാൻ ഞാൻ മുതിരുന്നില്ല.

അവസ്തുനിർബന്ധപരേ കഥം നു തേ

കരോയമാമുക്തവിവാഹകൗതുക: /

കരേണ ശംഭോർവലയീകൃതാഹിനാ

സഹിഷ്യതേ തത് പ്രഥമാവലംബനം //

64

കൊള്ളാത്തതിന് ശാഠ്യം പിടിക്കുന്നവളേ! വേളിക്കാപ്പുമണിഞ്ഞ് നിന്റെ ഈ കൈ ശംഭുവിന്റെ പാമ്പുചുറ്റിയ കൈകൊണ്ടുള്ള പ്രഥമാവലംബനം എങ്ങനെ സഹിക്കും?

തമേവ താവൽ പരിചിന്തയ സ്വയം

കദാചിദേതേ യദി യോഗമർഹത: /

വധുദുകുലം കളഹംസലക്ഷണം

ഗജാജിനം ശോണിതബിന്ദുവർഷി ച //

65

നീ തന്നെ ഒന്നാലോചിക്കൂ., കളഹംസക്കരയുള്ള മണവാട്ടിപ്പട്ട്, ചോരയിറ്റുന്ന ആനത്തോല്- എന്നെങ്കിലും ഇവ രണ്ടും തമ്മിൽച്ചേരുമോ?

ചതുഷ്കപുഷ്പപ്രകരാവകീർണയോ:

പരോപി കോ നാമ തവാനുമന്യതേ /

അലക്തകാകാനി പദാനി പാദയോർ

വികീർണകേശാസു പരേതഭൂമിഷു //

66

പു ചിന്നിയ മുറ്റത്ത് വിന്യസിച്ച നിന്റെ പാദങ്ങളുടെ ലാക്ഷാരസപ്പാടുകൾ അവിടവിടെ മുടി ചിന്നിക്കിടക്കുന്ന പരേതഭൂമികളിൽ, ശത്രുവായാൽപ്പോലും ആരനുവദിക്കും?

ഇയം ച ത്രേന്യാ പുരതോ വിഡംബനാ

യദുഡയാ വാരണരാജഹാര്യയാ /

വിലോക്യ വൃദ്ധോക്ഷമധിഷ്ഠിതം തായാ

മഹാജന: സ്മേരമുഖോ ഭവിഷ്യതി // 67

ഇതാ നിനക്ക് പിന്നീട് മറ്റൊരു നാണക്കേട്. കല്യാണം കഴിഞ്ഞ് ആനപ്പുറത്തെഴുന്നള്ളേണ്ട നീ കയറിയിരിക്കുന്ന കിഴവൻകാളയെ കാണുമ്പോൾ മാലോകർ ചിരിക്കും.

ദ്വയം ഗതം സമ്പ്രതി ശോചനീയതാം

സമാഗമപ്രാർത്ഥനയാ പിനാകിന: /

കലാ ച സാ കാന്തിമതീ കലാത്മന

സ്തമസ്യ ലോകസ്യ ച നേത്രകൗമുദീ // 69

പിനാകിയോട് ചേരാൻ ആഗ്രഹിച്ചതുകൊണ്ട് ശോചനീയം ഇപ്പോൾ രണ്ടെണ്ണമായിരിക്കുന്നു- ചന്ദ്രന്റെ ആ കാന്തിയുള്ള കലയും, ഈ ലോകത്തിന്റെ നേത്രകൗമുദിയായ നീയും.

വപുർവിരുപാക്ഷമലക്ഷ്യജന്മതാ

ദിഗംബരത്വേന നിവേദിതം വസു /

വരേഷു യദ് ബാലമൃഗാക്ഷി മൃഗയതേ

തദസ്തി കിം വ്യസ്തമപി ത്രിലോചനേ // 70

കാണാൻ കൊള്ളാത്ത ഉടൽ. ജനനത്തെപ്പറ്റി ഒന്നുമറിഞ്ഞുകൂടാ. ദിഗംബരനായതുകൊണ്ട് സമ്പത്തിന്റെ കാര്യം തെളിഞ്ഞു. ഇളമാന്മിഴിയാളേ! വരന്മാരിൽ അന്വേഷിക്കാറുള്ള ഗുണങ്ങളിൽ ഒന്നെങ്കിലും (ഓരോന്നും) ത്രിലോചനനിൽ ഉണ്ടോ (ഇല്ലേ)?

നിവർത്തയാസ്മാദസദീപ്സിതാത്മന:

ക്ഷ തദ്വിധസ്താം ക്വ ച പുണ്യലക്ഷണാ /

അപേക്ഷ്യതേ സാധുജനേന വൈദികീ

ശ്മശാനശുലസ്യ ന യുപസൽക്രിയാ // 71

നന്നല്ലാത്ത അഭിലാഷത്തിൽനിന്ന് മനസ്സ് പിന്തിരിയ്ക്കൂ. ആവിധ മൊരാളെവിടെ? പുണ്യലക്ഷണങ്ങളോടുകൂടിയ നീയെവിടെ? വൈദികമായ യുപസംസ്കാരം സജ്ജനങ്ങൾ ശ്മശാനശുലത്തിന് ചെയ്യാറില്ല.

ഇതി ദിജാതൗ പ്രതികുലവാദിനി

പ്രവേപമാനാധരലക്ഷ്യകോപയാ /

നികുഞ്ചിതഭ്രൂലതമാഹിതേ തയാ

വിലോചനേ തിര്യഗുപാന്തലോഹിതേ // 72

ദിജൻ ഇങ്ങനെ പ്രതികുലമായി ചൊൽകേ കോപംകൊണ്ട് ചുണ്ടുവിറയ്ക്കുന്ന പാർവതി കടചുവന്ന കണ്ണുകൾ പുരികംചുളിച്ച് പിന്തിരിച്ചു.

ഉവാച ചൈനം പരമാർത്ഥതോ ഹരം

ന വേത്സി നൂനം യത ഏവമാത്മ മാം /

അലോകസാമാന്യമചിന്ത്യഹേതുകം

ദിഷന്തി മന്ദാശ്ചരിതം മഹാത്മനാം // 73

അദ്ദേഹത്തോട് പറയുകയും ചെയ്തു. “ഹരനെ ശരിയ്ക്കറിയാത്തതു കൊണ്ടാണ് എന്നോട് ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞത്. മഹാത്മാരുടെ ലോക സാധാരണമല്ലാത്തതും, തങ്ങൾക്ക് ഹേതു അചിന്ത്യവുമായ പ്രവൃത്തികളെക്കുറിച്ച് മുഴുന്മാർ ദുഷിച്ചുപറയുന്നു.

വിപൽപ്രതീകാരപരേണ മംഗളം

നിഷേവ്യതേ ഭൂതിസമുത്സുകേന വാ /

ജഗച്ചരണ്യസ്യ നിരാശിഷഃ സതഃ

കിമാഭിരാശോപഹതാത്മവൃത്തിഭിഃ // 74

ആപത്തിന് പരിഹാരം ചെയ്യാനാഗ്രഹിക്കുന്നവനോ, ഐശ്വര്യമിച്ചിക്കുന്നവനോ ആണ് മംഗളകർമ്മം ചെയ്യുക. ജഗത്തിനുതന്നെ ശരണമായിട്ടുള്ളവന്, ആശിക്കാനൊന്നുമില്ലാത്തവന്, പരമാത്മാവിന്, ആശയ്ക്കടിപ്പെട്ടവരുടെ ഇത്തരം കർമ്മങ്ങളെന്തിന്?

അകിഞ്ചനഃ സൻ പ്രഭവഃ സ സമ്പദാം

ത്രിലോകനാമഃ പിത്യസദ്മഗോചരഃ /

സ ഭീമരൂപഃ ശിവ ഇത്യുദീര്യതേ

ന സന്തി യാഥാർത്ഥ്യവിദഃ പിനാകിനഃ // 75

ഒന്നുമില്ലാത്തവനെങ്കിലും അദ്ദേഹം സമ്പത്തുകളുടെ വിളനിലമാണ്. ശ്മശാനവാസിയെങ്കിലും ത്രിലോകനാഥൻ. ആ ഭീമരൂപൻ മംഗളസ്വരൂപനെന്നല്ലേ പറയപ്പെടുന്നത്. പിനാകിയുടെ നേരറിഞ്ഞവരില്ല.

വിഭുഷണോദ്ഭാസി പിനദ്ധഭോഗി വാ

ഗജാജിനാലംബി ദുകുലധാരി വാ /

കപാലി വാ സ്യാദഥവേന്ദുശേഖരം

ന വിശ്വമൂർത്തേരവധാര്യതേ വപുഃ // 76

ആഭരണങ്ങളെക്കൊണ്ട് ശോഭിക്കുന്നതാവാം, പാമ്പുകളണിഞ്ഞതാവാം, ആനത്തോലുടുത്തതോ പട്ടുടുത്തതോ ആവാം, തലയോടോ ചന്ദ്രക്കലയോ അണിഞ്ഞതാവാം; വിശ്വമൂർത്തിയുടെ ഉടൽ കൃത്യമായി അറിയാനാവില്ല.

തദംഗസംസർഗമവാപ്യ കല്പതേ

ധ്രുവം ചിതാഭസ്മരജോപി ശുദ്ധയേ /

തഥാഹി നൃത്താഭിനയക്രിയാച്യുതം

വിലുപ്യതേ മൗലിഭിരംബരൗകസാം // 77

ചിതയിലെ ചാരവും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉടലിൽ പുരണ്ടാൽ ശുദ്ധിയുണ്ടാക്കുന്നതായി തീർച്ചയായും കരുതുന്നു. അതല്ലേ നൃത്തവേളയിൽ പൊഴിഞ്ഞുവീണ ആ ചാരം സ്വർഗവാസികൾ മുടികൊണ്ട് മുഴുവനും ഒപ്പിയെടുക്കുന്നത്?

അസമ്പദസ്തസ്യ വൃഷേണ ഗച്ഛതഃ

പ്രഭിന്നദിഗ്ധാരണവാഹനോ വൃഷോ /

കരോതി പാദാവുപഗമ്യ മൗലിനാ

വിനിദ്രമന്ദാരരജോരുണാംഗുലി // 78

കാളപ്പുറത്തുപോകുന്ന, സമ്പത്തില്ലാത്ത അദ്ദേഹത്തിന്റെ കാൽക്കൽ മത്തദിഗ്ദ്ധവാഹനനായ ഇന്ദ്രൻ അടുത്തുചെന്ന് തലകുനിച്ച് വണങ്ങുമ്പോൾ തലയിൽ ചൂടിയ വിടർന്ന മന്ദാരങ്ങളുടെ പുമ്പൊടികൊണ്ട് ആ കാൽ വിരലുകൾ ചുവക്കുന്നു.

വിവക്ഷതാ ദോഷമപി ച്യുതാത്മനാ

ത്വയൈകമീശം പ്രതി സാധു ഭാഷിതം /

യമാമനന്ത്യാത്മഭുവോപി കാരണം

കഥം സ ലക്ഷ്യപ്രഭവോ ഭവിഷ്യതി // 79

ബുദ്ധിപിഴച്ച് ദോഷം പറയാനാഗ്രഹിച്ച താങ്കൾ ഈശ്വരനെപ്പറ്റി പറഞ്ഞതിൽ ഒന്ന് ശരിയാണ്. ആത്മഭുവിനുതന്നെ കാരണക്കാരനെന്ന് പറയുന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉത്ഭവം എങ്ങനെ അറിയാനാവും?

അലം വിവാദേന യഥാ ശ്രുതസ്തയാ

തഥാവിധസ്താവദശേഷമസ്തു സ: /

മമാത്ര ഭാവൈകരസം മന: സ്ഥിതം

ന കാമവൃത്തിർ വചനീയമീക്ഷതേ // 80

ചർച്ച വെറുതേ. അദ്ദേഹം താങ്കൾ അറിഞ്ഞതുപോലെയെല്ലാം തന്നെയിരിക്കട്ടെ. എന്റെ മനസ്സ് എനിക്കിഷ്ടപ്പെട്ട ഈ തീരുമാനത്തിൽ ഉറച്ചുനിൽക്കുന്നു. വിമർശനത്തെ താനോന്നി കൂസാറില്ല.

നിവാര്യതാമാളി കിമപ്യയം വടു:

പുനർവിവക്ഷു: സ്ഫുരിതോത്തരാധര: /

ന കേവലം യോ മഹതോപഭാഷതേ

ശൃണോതി തസ്മാദപി യ: സ പാപഭാക് // 81

തോഴി, തടയൂ. ഈ ആൾ ഇനിയുമെന്തോ പറയാൻ ചൂണ്ടനക്കുന്നുണ്ട്. മഹാനാദരക്കുറിച്ച് അപവാദം പറയുന്നവർക്കു മാത്രമല്ല, അത് കേൾക്കുന്നവർക്കുമുണ്ട് പാപത്തിൽ പങ്ക്.

ഇതോ ഗമിഷ്യാമ്യഥവേതി വാദിനി

ചചാല ബാലാ സ്തനഭിന്നവൽക്കലാ /

സ്വരൂപമാസ്ഥരായ ച താം കൃതസ്മിത:

സമാലലംബേ വൃഷരാജകേതന: // 82

അല്ലെങ്കിൽ ഞാനിവിടെനിന്ന് പോയേയ്ക്കാം എന്നും പറഞ്ഞ് (കോപത്താലുള്ള നെടുവീർപ്പുകൊണ്ടാകാം) വൽക്കലം വിടരുമാറ് മാറിടം കൂലുങ്ങി പുറപ്പെട്ടു. ശിവൻ സ്വന്തം രൂപമെടുത്ത് മെല്ലെ ചിരിച്ചുകൊണ്ട് അവളുടെ മുമ്പിൽ എണീറ്റുനിന്നു.

തം വീക്ഷ്യ വേപഥുമതീ സരസാംഗയഷ്ടിർ

ന്നിക്ഷേപണായ പദമുദ്ധ്യതമുദഹന്തീ /

മാർഗാചലവൃതികരാകുലിതേവ സിന്ധു:

ശൈലാധിരാജതനയാ ന യയൗ ന തന്ഥൗ // 83

അദ്ദേഹത്തെ നോക്കിനിൽക്കെ, ചടച്ച മേനി വിറച്ചു, വിയർത്തു. വെയ്ക്കാനോങ്ങിയ കാലടി ഉയർന്നുതന്നെ നിന്നു. വഴിയിൽനിന്ന മലയിൽത്തടഞ്ഞ് സംഭ്രമമാർന്ന പുഴ എന്നപോലെ ശൈലാധിരാജതനയ നിന്നുമില്ല, പോയുമില്ല.

അദ്യപ്രഭൃത്യവനതാംഗീ തവാസ്മി ദാസ:

ക്രീതസ്തപോഭിരിതി വാദിനി ചന്ദ്രമൗലൗ /

അഹനായ സാ നിയമജം ക്ലമുസസർജ

ക്ലേശ: ഫലേന ഹി പുനർനവതാം വിധത്തേ // 84

“അവനതാംഗീ! നീ തപസ്സുകൊണ്ട് നേടിയ ദാസനാണ് ഞാൻ. ഇന്നുമുതൽ” എന്ന് ചന്ദ്രമൗലി അരുളിയപ്പോൾ, വ്രതാനുഷ്ഠാനംകൊണ്ട് അവൽക്കുണ്ടായ വാട്ടം പെട്ടെന്നകന്നു. ക്ലേശം ഫലസിദ്ധിയാൽ വീണ്ടും പുതിയ ഉണർവുണ്ടാക്കുമല്ലോ.

* * * *